

עולם ישן אדם חדש

קהילות ישראל בעידן המודרניזציה

מוגש לישראל אופנהיים בהגיעו לגבורות

עורך
אלי צור

מכון בן-גוריון
לחקר ישראל, הציונות ומורשת בן-גוריון • קריית שדה-בוקר
הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

יצחק רומש – בין 'השכלת הפריפריה' ל'השכלה פריפריאלית'

מרדכי זלקין

בעשור האחרון זכתה ההשכלה היהודית במזרח אירופה לעדנה מחודשת, בתשומת הלב המחקרית שיוחדה לכך במחקר לפחות.¹ מרבית החוקרים שעסקו בנושא זה אימצו את התפיסה הקלסית שראתה בהשכלה תופעה אינטלקטואלית במהותה ובמשכילים חברי מעגל מצומצם של אינטלקטואלים – סופרים, משוררים והוגי דעות. אחרים, דוגמת מי ש'נגעו' בהשכלה בצורה זו או אחרת ואולם לא נמנו עם המעגל האינטלקטואלי היוצר, או לחלופין, פעלו בקהילות קטנות ומרוחקות, לא זכו להתייחסות כלשהי או שראו בהם 'משכילים פריפריאליים'. גישה זו מבטאת תפיסה של זהות בין מקומו הגיאוגרפי של המשכיל והאופן שהוא מבטא בו את תפיסת עולמו ובין מידת מיצובו במערך המשכילי הכולל. לשון אחר, השכלה בפריפריה נתפסה גם כהשכלה פריפריאלית. אך מעטים בקרב חוקרי ההשכלה נתנו את דעתם להיבטיה החברתיים של התופעה ולאותם אלפי צעירים וצעירות שאמנם לא נמנו עם מעגל היוצרים המצומצם, ואולם בהיותם 'צרכני השכלה' מובהקים הפנימו את ערכיה ואת תפיסות עולמה, ובמידה רבה היו אלה שהביאו להפצתה ולהשרשתה בחוגים רחבים בחברה היהודית במזרח אירופה. עם זאת, הניסיון לעמוד על האופן שפעלו בו משכילי 'המעגל השני' כרוך בקשיים מחקריים, הן משום שפעילותם של רבים מהם לא תועדה לא בידי עצמם ולא בידי אחרים והן משום שהיא לא זכתה להערכה מחקרית. מכאן שרק פעולת ליקוט מדוקדקת וממושכת מאפשרת לשרטט את תמונת התפתחותה של ההשכלה בערי השדה ובעיירות תחום המושב,

* ברצוני להודות לפרופסור שמואל ורסס על עצותיו המועילות.

1 על ההשכלה היהודית במזרח אירופה במאה התשע עשרה ראו: ע' אטקס (עורך), הדת והחיים, ירושלים תשנ"ג [להלן: אטקס, הדת והחיים]; מ' זלקין, בעלות השחר, ירושלים תש"ס [להלן: זלקין, בעלות השחר].

ולעתים גילויה של תעודה היסטורית יכול לפתוח צוהר ל'מרחב משכילי' לא ידוע. עם מעגל המשכילים ה'פריפריאליים' נמנה גם המשכיל היהודי-ליטאי יצחק רומש (1822-1894). למרות תודעתו המשכילית העמוקה של רומש, אורח חייו, שהיה שזור ברבים מרבדיה של החברה המשכילית בת הזמן, ופעילותו רבת-השנים להפצת ההשכלה וערכיה נדחקו אל שולי המחקר ואל שולי הזיכרון הקולקטיבי. פרטים על פעילותו המשכילית פזורים במגוון רב של מקורות (כגון בספרים, בעיתונים ובמכתבים), ואולם רק גילויה של האוטוביוגרפיה שלו לאחרונה מאפשר להשלים חלקים רחבים וחשובים בתמונת חייו ולשרטט בפירוט את מערך פעילותו כדגם למשכיל 'פריפריאלי' שמידת השפעתו ותרומתו לתמורה התרבותית לקהילת פוניבז', שחי ופעל בה במרבית ימיו, מציבה סימן שאלה על הזיהוי שבין שהות בפריפריה ובין מידת ה'פריפריאליות' שלו בהקשר המשכילי הרחב.

סיפורה של ההשכלה היהודית במזרח אירופה במאה התשע עשרה הוא במידה רבה סיפורה של האוטוביוגרפיה המשכילית. סוגה זו, שהייתה פופולרית ביותר באותה מאה, רווחה גם בחוגי המשכילים היהודים בני הזמן, ורבים מהם העלו על הכתב את קורות חייהם; בדרך כלל מתוך שימת דגש על התקופה שהתוודעו בה להשכלה ולרעיונותיה. עם גלריית כותבים זו נמנו משכילים ידועים ומפורסמים, כגון שלמה מימון (1753-1800),² אברהם בר גוטלובר (1811-1899),³ מרדכי אהרן גינצבורג (1795-1846),⁴ שמואל יוסף פיין (1818-1890),⁵ משה לייב ליליינבלום (1843-1910),⁶ ויהודה לייב לויץ (יהל"ל) (1844-1925),⁷ ומי שבחלוף השנים נדחקו לשולי הזיכרון הקיבוצי דוגמת הנוסע יוסף יהודה טשארני (1837-1880),⁸ מרדכי פלונגיאן (1814-1883),⁹ הרופא יהודה לייב קצנלסון ('בוקי בן יגלי') (1846-1917)¹⁰ והסופר דוד ישעיהו זילברבוש (1854-1936).¹¹ למרות הבעיות המתודולוגיות הסבוכות הכרוכות בשימוש במקור בעל אופי ייחודי מעין זה, המידע הרב המצוי

- 2 ש' מימון, חיי שלמה מימון, תל אביב תשי"ג.
- 3 א' בר גוטלובר, זכרונות ומסעות, ירושלים תשל"ו [להלן: גוטלובר, זכרונות].
- 4 מ"א גינצבורג, אביעזר, וילנה תרכ"ד.
- 5 ש"י פיין, 'דור ודורשיו', בתוך: ש' פיינר (עורך), רש"י פיין: מהשכלה לוחמת להשכלה משמרת, ירושלים תשנ"ג, עמ' 49-88.
- 6 מ' לייב ליליינבלום, כתבים אוטוביוגרפיים, ירושלים תש"ל.
- 7 י' לייב לויץ, זכרונות והגיונות, ירושלים תשכ"ח.
- 8 י"י טשארני, 'תולדות ימי חיי', רשמות, ו (תר"ץ), עמ' 125-166.
- 9 מ' פלונגיאן, ספר בן פורת, וילנה תרי"ח.
- 10 י' לייב קצנלסון, מה שראו עיני ושמעו אזני, ירושלים תש"ז.
- 11 ד"י זילברבוש, מפנקס זכרונותי, תל אביב תרצ"ו.

בכתבים אלה והזווית האישית שנכתבו בה ריתקו את תשומת לבם של חוקרי ההשכלה.¹² אחדים השתמשו בביוגרפיות אלה כדי לבחון את דמותו של המשכיל ה'טיפוסי' בן הזמן ולעמוד על מרכיבי עולמו הרעיוני חברתי,¹³ ואילו אחרים ראו בכתיבה זו מקור רב-חשיבות שבאמצעותו אפשר לשחזר את עולמה החברתי של ההשכלה היהודית על מעגליה השונים.¹⁴ כאמור, בקרב החוקרים נתפסה ההשכלה כתופעה שהתרחשה במרחב אינטלקטואלי מצומצם, ולכן מרבית הביוגרפיות שזכו לפרסום היו של מי שנמנו עם המעגל הפעיל והידוע יותר של משכילי המאה התשע עשרה. קורות חייהם של משכילים שחיו בקהילות הפריפריה או שלא באו לידי ביטוי בולט במרחב הכתיבה המשכילי או שנותרו בכתב יד. כך לדוגמה גם בין המשכילים ה'פריפריאליים' היו רבים שנתנו ביטוי ספרותי לעולמם התרבותי באמצעות פרסום חיבורים שונים בתחומי המדע הפופולרי, הפרוזה, השירה וההגות — מהם פרי עטם ומהם תרגומים של חיבורים בשפות שונות.¹⁵ ולמרות זאת לא זכו מחנכים וסופרים, מתרגמים ופובליציסטים כיואל דובער פרסקי (? — ?), אברהם קצנלנבוגן (1873-1798), דוד לוריא (1873-1811), יהודה בצלאל אליאשברג (1844-1800), יוסף הרצברג (1870-1802), יצחק זייברלינג (? — ?) ומשה לאסקי (? — ?) להכנס אל 'הפנתאון' של דמויות המפתח בהשכלה היהודית במזרח אירופה במאה התשע עשרה.¹⁶

- 12 על כך ראו: ש' וילנאי (ורסס), "דרכי האבטוביוגרפיה בתקופת ההשכלה", גליונות, יז (תש"ה), עמ' 175-183; ב' פיינגולד, 'האוטוביוגרפיה כספרות — עיון ב"חטאות נעורים" למ"ל ליליינבלום', מחקרי ירושלים בספרות עברית, ד (תשמ"ד), עמ' 86-111; A. Mintz, *Banished*; 1989 *from their Father's Table*, Bloomington; לדיון מפורט בשאלה המתודולוגית ראו: ג' מירון, 'מ"שם" ל"כאן" בגוף ראשון, יהודי גרמניה בארץ ישראל / מדינת ישראל תודעתם העצמית מבעד לדפוסי הזכרון האישי', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ח, עמ' 1-5.
- 13 ראו למשל: י' ברטל, 'מרדכי אהרן גינצבורג — משכיל ליטאי מול המודרנה', בתוך: אטקס, הדת והחיים, עמ' 109-125 [להלן: ברטל, 'מרדכי אהרן גינצבורג'].
- 14 זלקין, בעלות השחר, עמ' 87-151; לשאלת השימוש באוטוביוגרפיה כבסיס לגיבוש ראייה כוללת של הקבוצה החברתית ראו: N. Denzin, *Interperative Biography*, Newbury Park 1989
- 15 מ' זלקין, 'החשיבה המדעית והתפשטותה בחברה היהודית במזרח אירופה במאה התשע-עשרה', מים מדליו, 12 (תשס"א), עמ' 233-255; הנ"ל, "ואלה ימלטו החרש והמסגר": אידיאה ומציאות בעולמם הכלכלי של משכילי רוסיה במחצית הראשונה למאה ה"ט", בתוך: ר' אהרנסון וש' שטמפפר (עורכים), יזמות יהודית בעת החדשה, ירושלים תשס"א, עמ' 79-95.
- 16 ש' פיינר, השכלה והיסטוריה, ירושלים תשנ"ה [להלן: פיינר, השכלה והיסטוריה]. אף שבשל אופי חיבוריו, שאחדים מהם עוסקים באירועים בעלי משמעות בהיסטוריה היהודית, אפשר ללא ספק לשייך את יצחק רומש לקבוצת ה'פופוליזטורים של הכרת העבר', אין פיינר מזכירו כלל.

את תקופת נערותו של יצחק רומש ואת פעילותו בתחום הספרות תיאר הוא עצמו, והאוטוביוגרפיה שלו מובאת להלן.¹⁷ התיאור האישי, הנוגע ללב לעתים, שאך מעטים כמותו קיימים בספרות העברית, מאפשר לעמוד מכלי ראשון על תהליך ההתמשכות הארוך, המורכב והבעייתי. דא עקא שמתיאור זה נעדרת התקופה הארוכה, הממושכת והמשמעותית ביותר בחייו, הלוא היא התקופה שחי ופעל בה בעיר פוניבז' שבצפון מזרח ליטא. ודווקא תקופת חיים זו, שמסיבה כלשהי החליט רומש שאין לציבור עניין בה, היא דוגמה טיפוסית למסכת חייהם של אותם משכילים פריפריאליים שהיו חוד החנית במאבקי הקיום של ההשכלה ברחוב היהודי במזרח אירופה.

משהושלם תהליך התמשכותו הראשוני של יצחק רומש, שהיה מלווה בקשיים לא מעטים כפי שמתואר באוטוביוגרפיה המובאת להלן, ולאחר נישואיו בשנית, הוא הגיע בראשית שנות החמישים מווילנה לפוניבז', קהילה שהיו בה באותן שנים כשלושת אלפים וחמש מאות יהודים. למרות גודלה היחסי הייתה זו קהילה פריפריאלית טיפוסית, שהתמודדה עם מכלול רחב של בעיות, מבית ומחוץ. בצד משברים כלכליים תכופים, מגפות ושרפות חוזרות ונשנות, סבלה קהילה זו מחוסר יציבות שנבעה ממערכת יחסים פנימית מעורערת ביותר.¹⁸ ולא זו בלבד אלא

- 17 מידע חלקי על קורות חייו של יצחק רומש ראו: נ' סוקולוב (עורך), ספר הזכרון לסופרי ישראל החיים אתנו כיום, ורשה תרמ"ט, עמ' 107-108; ה"נ שטיינשניידר, 'ז'ולנא' (נקרולוג), המליץ, י' באלול תרנ"ד; לוח אחיאסף, ג (תרנ"ה), עמ' 400; *Evrejskaia entsiklopedia*, Peterburg 1908; *Jewish Encyclopedia*, NY 1907, vol. x, p. 517; 1915, vol. xiii, p. 724; קלזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, ג, ירושלים תשי"ג, עמ' 228-230 [להלן: קלזנר, היסטוריה של הספרות]; ר' חסמן ואחרים (עורכים), יהדות ליטא, ג, תל אביב תשכ"ז, עמ' 237; ג' קרסל, לכסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים, ב, תל אביב תשכ"ז, עמ' 849 [להלן: קרסל, לכסיקון]; ב' כהן, יידישע שטעט, שטעטלעך און דארפישע יישובים אין ליטע, ניו יארק 1990, עמ' 176 [להלן: כהן, יידישע שטעט]; ד' לויץ (עורך), פנקס הקהילות ליטא, ירושלים תשנ"ו, עמ' 287.
- 18 על מגפת החולירע בשנים 1859 ו-1867 ראו: י"י ווייסבערג (עורך), אגרות יהודה לייב גארדאן, א, ורשה תרנ"ד, עמ' 46 [להלן: ווייסבערג, אגרות יל"ג]; הכרמל, כ"ה בכסלו תרכ"ז; על בעיות כלכליות ראו: המליץ, ט' בתשרי תרמ"א; דוגמה לגל שרפות שפקד את המקום ראו בתיאורים השוטפים בעיתונות העברית: המליץ, ג' בסיוון, י"ד באב וי"ט באלול תרמ"א; שם, כ"ה בחשוון, ב' בניסן וח' בסיוון תרמ"ג; על מתחים חברתיים חריפים בשאלות שונות ראו: המליץ, ט' בחשוון תרל"ט, י"ד באב תר"ם, ח' בטבת תרמ"ה וכ"ב בטבת תר"ן. על רקע זה אפשר להבין את האיחור היחסי בייסודם של מוסדות קהילתיים מודרניים, דוגמת בית חולים (נוסד רק בשנת 1884) לעומת המקובל בקהילות ליטא בתקופה הנידונה. סקירה רחבה וממצה על העיר פוניבז' ותושביה, היהודים והלא יהודים, ראו: O. Maksimaitienė, *Panevėžio miesto istorija*, Panevėžys 2003.

שהאזור שפוניבז' נמצאת בו, צפון מזרח ליטא, היה נתון עוד משלהי המאה השמונה עשרה לניסיונות התפשטות של תנועת החסידות, ובייחוד של הזרם ה'חבד'י, שהיה בעל השפעה רבה באזורים שמזרח לליטא. ניסיונות אלה עוררו תגובה חריפה של החוגים המתנגדים, והאזור כולו, ובייחוד קהילת פוניבז', היו לשדה מערכה רב-שנים בין שני זרמים אלה.¹⁹

על רקע זה אפשר להבין גם את האיחור היחסי בהתפתחותה של פעילות בעלת אופי משכילי בקהילה זו, למעט הימצאות מספר קטן ביותר של אנשים, דוגמת תנחום אהרונשטם (1858-1773), שמצאו עניין בעולם הרעיונות של ההשכלה ובתחומי ידע לא קנוניים.²⁰ תכנית 'ההשכלה מטעם' והמגמה להרחיב את מערכת החינוך המשכילי גם לקהילות הפריפריה היו ככל הנראה ראשית הפעילות המשכילית הממוסדת במקום, עם ייסודו של בית הספר הראשון לתלמידים יהודים בשנת 1853. כבמוסדות דומים שהוקמו בקהילות הפריפריה, צוות ההוראה במוסד זה התבסס על משכילים צעירים, מקצתם בוגרי המחוזים הראשונים של בתי המדרש למורים ולרבנים בוויילנה ובז'יטומיר, ואחרים אוטודידקטים שעמדו בהצלחה בבחינות ההסמכה להוראה ולא נמצאה להם משרה פנויה במוסדות שפעלו בקהילות הגדולות.²¹ כאלה היו גם שני המורים הראשונים בבית ספר זה — יהודה לייב גורדון (יל"ג) (1892-1830) ויצחק רומש. אין בידינו בשלב זה נתונים ברורים על גודלו של מוסד זה ועל מספר התלמידים בו; הדעת נותנת שמדובר בבית ספר קטן שמרבית תלמידיו נמנו עם מעגל מצומצם של משפחות מקומיות בעלות תודעה משכילית.²² ואולם שלא כציפיותיהם של הוגי רעיון 'ההשכלה מטעם',

19 על כך ראו: מ' זלקין, "מקומות שלא מצאה עדיין החסידות קן לה כלל?": בין חסידים למתנגדים בליטא במאה ה-19, בתוך: ע' אטקס ואחרים (עורכים), במעגלי חסידים, ירושלים תש"ס, עמ' 21-50.

20 המגיד, כ' בטבת תרי"ט; על 'ר' שמחה בעל האלגברא' ראו בכיוגרפיה של צבי הירש רבינוביץ, האסיף, ג (תרמ"ז), עמ' 440-447.

21 למשרת מורה בבית ספר ממשלתי נלוו כמה יתרונות רבי-משמעות, כגון שכר סביר, מידה מסוימת של קביעות, ביטחון כלכלי לטווח ארוך וכן תשלומי פנסיה לאחר הפרישה. למרות זאת לא הוגדרו זכויותיהם של המורים היהודים בבירור, והיו נתונות לפרשנויות שונות. על כך ראו: ווייסבערג, אגרות יל"ג, עמ' 25; מ' זלקין, 'קיום לדמות המורה בהשכלה היהודית במזרח אירופה בראשית המאה התשע-עשרה', בתוך: א' בן-עמוס ו' תמיר (עורכים), המורה בין שליחות למקצוע, תל אביב תשנ"ו, עמ' 28-32 [להלן: זלקין, 'קיום לדמות המורה'].

22 אחת העדויות היחידות על מוסד זה נמצאת במכתב שנשלח מפוניבז' לעיתון היהודי בשפה הגרמנית *Allgemeine Zeitung des Judentums*: 'מזה כמה שנים קיימים אצלנו בתי ספר מטעם הממשלה, נוסף על בתי הספר לרבנים ובתי ספר ריאליים הנמצאים בכל ערי המחוז [מחוז קובנה] (פרט לכמה מקומות שם ההתנגדות להם עיקשת!). בבתי הספר מלמדים: תנ"ך, דת,

קיומו של בית הספר לא תרם להתפתחות ממשית של מערך חברתי משכילי פעיל. הקושי ביצירת מוקד פעילות משכילי משמעותי נבע בראש ובראשונה מריחוקה הגאוגרפי של קהילה זו ממרכזי הפעילות המשכילית, ובשל כך ממידת האטרקטיביות הנמוכה שלה עבור משכילים צעירים; אלה העדיפו להתגורר בערים הגדולות, קובנה או וילנה, או סמוך להן. בשלב מסוים דומה היה שחלום הרחבת מעגל המשכילים המקומי עומד להתממש, עם בואם של המשכילים משה פרוזר (1840-1895), שלאחר תלאות ונדודים קבע את מושבו בפוניבז' בראשית שנות החמישים והתפרנס ממתן שיעורים פרטיים,²³ ויהושע העשל סירקין (1838-1922), איש בריסק, שנישא בשנת 1858 לבתו של תנחום אהרונושטם.²⁴ ואולם גם הצטרפותם של אלה לא תרמה לשינוי המגמה הכללית בשל ההתנגדות החריפה של החוגים השמרניים במקום לכל צורה של פעילות בעלת אופי משכילי, דוגמת בית ספר יומי, 'בית ספר לבאי-שבת' וספרייה.²⁵ שלא כבקהילות שבהן עלה בידי חוגים אלה למנוע את קיומה של פעילות משכילית, הדעת נותנת שעצם קיומה של קבוצת משכילים בפוניבז', גם אם קטנה, מנעה פעילות נגד חריפה יותר מהסוג ש'זכה' לו משה לייב ליליינבלום בקהילת וילקומיר. ועם זאת, משכילי פוניבז' עשו ככל יכולתם לפעול במגוון תחומים רב, החל בהרחבת מערכת החינוך המשכילי וכלה בניסיונם של יהודה לייב גורדון ושל יהושע העשל סירקין להוציא לאור כתב עת משכילי.²⁶ ואולם עם חלוף הזמן דומה היה שלמרות הרצון הטוב, המאמצים ומידת ההשקעה הרבה לא עלה בידי קבוצה מצומצמת זו ליצור 'מרחב משכילי' בעל משמעות. אין בידינו בשלב זה עדויות ברורות אשר להתפתחותה של קבוצת משכילים קטנה זו לכלל יחידה חברתית המקיימת מערך יחסים ייחודי בין חבריה,

חשבון, עברית ורוסית וגם קצת גרמנית. מועסקים שני מורים יהודים ועוד מורה נוצרי שמשמש גם כמפקח. לאחרונה ניתנה הוראה מגבוה למנות מקרב בעלי המעמד — עשירים ומשכילים — מפקחים לשם כבוד... בעירנו הבחירה הייתה כמובן במר ז' פ' שטרן. שם, מרס 1860, עמ' 271. הערות כלליות הקשורות במוסד זה פוזרות באגרות יל"ג, עמ' 22, 24.

23 עליו ראו: 'אגרות מ. פרוזר לי. ל. גורדון', העבר, ט (תשכ"ב), עמ' 176-193; על הרגשותיו בהגיעו לפוניבז' ראו באוטוביוגרפיה שלו, שפרסם י"ח זאגאראדסקי, 'ר' משה הכהן פראזער ז"ל', המליץ, ב' באייר תרנ"ה.

24 על סירקין ראו: ווייסבערג, אגרות יל"ג, עמ' 8, 19, 67; א"ל שיינהויז, העולם (1934), עמ' 199-200; 278-279; 290-291.

25 על כך ראו בהרחבה: אני הגבר (משה פרוזר), 'הרימו מכשול מדרך עמי', המליץ, כ"א בטבת תרכ"ח.

26 על יזמה זו ראו: ווייסבערג, אגרות יל"ג, עמ' 8; על ניסיון נוסף של השניים להוציא לאור בשנת תרנ"א קובץ בעל מגמה ציונית ראו: שם, ב, עמ' 355, 360-361; וראו גם: קלוזנר, היסטוריה של הספרות, ד (תש"א-תש"ב), עמ' 485.

יצחק רומש – בין 'השכלת הפריפריה' ל'השכלה פריפריאלית'

ועקב 'שתיקת המקורות' בסוגיה זו דומה שלמרות הריחוק ממרכזי ההשכלה ועוינותם של החוגים השמרניים, לא התגבשה במקום צוותא משכילית בעלת משמעות. יל"ג דווקא, שבכוח סמכותו ומעמדו יכול היה להיות נקודת המוקד שתתגבש סביבה החברותא המשכילית, לא ראה במשכילי המקום את קבוצת ההתייחסות החברתית-רעיונית העיקרית שלו, והקדיש את מרב זמנו לכתיבת פרוזה ושירה. במידה רבה יצר יל"ג לעצמו 'מרחב משכילי חלופי' המבוסס על מערך מסועף של התכתבויות עם בני שיח רחוקים גאוגרפית, דוגמת הסופר קלמן שולמאן שישב בוויילנה, ועל כתיבה פובליציסטית בעיתונות העברית במזרח אירופה שצעדה את צעדיה הראשונים עם ההוצאה לאור של העיתון המגיד בשלהי שנות החמישים. 'מרחב' זה היה מנותק ניתוק כמעט מוחלט מההוויה המשכילית המקומית, ובאיגרותיו של יל"ג משנות החמישים ישנם אזכורים מועטים בלבד של משכילי המקום.²⁷

בשלהי שנות החמישים השתררה בקרב משכילי פוניבז' הרגשה קשה של חוסר תוחלת. היטיב לבטא זאת יהודה לייב גורדון באחד ממכתביו לידידו זאב קפלן (1888-1826) שישב בריגה:

פעמים בשנה אנכי חלם חלום נחמד ... בחלומי והנה סרה מעלי יד עבודתי, דלתות בית ספרי נעלות, תלמידי מפוזרים ומפרדים ואין פעמון מצלצל מאסף לנדר. ועירי הקטנה והנכחדת מאין אדם ורב בהמה בתוכה, נהפכה ותהי לעיר גדולה לאלהים! ... ואנכי עומד ומתענג בעליצותי על התמורה ההדורה הזאת ואנכי נופל על פני וקורא: 'הה ווילנא! הבי לי נא דודיך! פתחי לי אוצרות חמדתך ומטמוני יקרותיך, אתענגה נא על חמדות הדרך המחודשים עדיהם נגדי חדשים לרגעים, אתעלסה באהבים בחברת משכיליך,

27 ככל איגרותיו של יל"ג משנות החמישים נזכר רומש פעמים אחדות בלבד, וגם זאת לא בהקשר חברתי. ראו למשל: ווייסבערג, אגרות יל"ג, עמ' 28; רמז על יחסיהם של יל"ג ורומש אפשר למצוא באחד ממכתביו של יל"ג לזאב קפלן משנת 1859: 'זיתר דברי ביתי תוכל לשמוע אם תחפוץ מפי ידידנו המוכ"ז כי הוא ידידי כלבכי, האחד בכל עיר מושבי, תמים במעשיו ונאמן באהבתו, ואין זולתו'. שם, עמ' 58. המוסר כתב זה, במקרה זה, לא היה רומש. וראו גם את הערתו של יוסף קלוזנר כי 'יהודים משכילים ראויים לשם זה לא היו אז בפוניבז' כמעט כלל... ולפיכך לא נשארו לגורדון אלא שני "ידידים נאמנים" – קריאה בספרות ומרוץ אגרות'. הנ"ל, היסטוריה של הספרות, ד, עמ' 318. עם זאת, במכתביהם של משכילים שונים ליל"ג חוזרים הכותבים ומזכירים את רומש כמי שהשתייך, השתייכות פוטנציאלית לפחות, למעגל המשכילים האינטלקטואלים. על כך ראו למשל: 'צורר אגרות של קלמן שולמאן אל יהודה ליב גורדון', מאסף, א (תש"ך), עמ' 537, 539, 542 [להלן: 'אגרות קלמן שולמאן']; על קשריו של יל"ג עם מאיר לטריס בווינה ראו: ווייסבערג, אגרות יל"ג, עמ' 18.

סופריך, חכמיך ומליציך רעי! והנה יד נוגעת בי ותעירני, איקץ והנני פה בעירי פה־נבו.²⁸

להרגשות אלה ניתן גם ביטוי מעשי, ועיקרו בתהליך מתמשך של עזיבת המשכילים את העיר, גם אם לעתים לא הצטיינו הקהילות שהגיעו אליהן בפעילות משכילית אינטנסיבית. הראשון לנטוש היה דווקא 'הארי שבחבורה', הלוא הוא יהודה לייב גורדון; למרות הפוריות הספרותית הרבה שהצטיינה בה תקופת חייו של יל"ג בפוניבז', הוא עבר בשנת 1860 לשמש מורה בעיר שאוילי (Šiauliai) שבצפון ליטא. עזיבתו יצרה חלל בעולמם של משכילי פוניבז', ועד מהרה הלכו בעקבותיו משה פרוזר (זה עבר להתגורר בקובנה) ויהושע העשל סירקין.²⁹ למעשה, בראשית שנות השישים נותר בעיר מקבוצת משכילים זו רומש לבדו, ואולם ידידיו, הן אלה שהתיידד עמם בתקופת שהותו בוויילנה והן אלה שעזבו את פוניבז', המשיכו לקיים אתו קשר מכתבים רצוף³⁰ וגם לשלוח לו ספרים מפרי עטם.³¹ ואולם בדידות זו לא ארכה זמן רב. כבמרבית קהילות תחום המושב מסתמנת בשנים אלה גם בפוניבז' דווקא מגמה כלשהי של התחזקות בחוגי ההשכלה המקומיים. הדבר התבטא בעיקר בהתרחבות המעגל המשכילי המקומי שנמנו עמו בוגרי בית המדרש למורים ולרבנים בוויילנה משה קרמניק (? — ?) ואהרן אליהו פומפיאנסקי (1835-1893), שנבחר לשמש רב מטעם של קהילת פוניבז' והרופא גברילוביץ'. ואולם אלה הביאו עמם לפוניבז' רוח

28 שם, עמ' 44; 'אגרות קלמן שולמאן', עמ' 541; וראו גם תיאור דומה של משה פרוזר: 'הימים אשר ישבתי בפאניעוועז נדמו בעיני כשנים, כי בימים האחרונים נהיתה העיר הזאת לעמק רפאים שוככי קבר. דומית מוות שוורת בחוצותיה'. 'אגרות משה פרוזר ליל"ג', העבר, יא (תשכ"ד), עמ' 139 [להלן: 'אגרות פרוזר ליל"ג'].

29 ביטוי להרגשה זו נתן משה פרוזר באחד ממכתביו ליל"ג: 'אותך אדוני אבקש כי בל תמשוך את ירך ממני גם בימי שבתי בודד לי בעיר ההרס פאניוועז ותכבדני במכתבך ... הן רחוק אני מאדם העיר וממים קרים נוזלים, היה נא אתה לי מבשר טוב, משמיע חדשות בכל עת'. בתוך: זלקין, בעלות השחר, עמ' 114.

30 אחד מידידיו הקרובים של רומש היה הסופר והמתרגם הווילנאי קלמן שולמאן. על מערכת היחסים ביניהם למדים אנו ממכתביו של שולמאן: 'גם תואיל נא ידידי [יל"ג] לשאול בשמי לשלום ידידנו, ידיד מנוער ומחמל נפשי המשכיל השלם מוהר"ר יצחק רומס נ"י, ומאוד ייפלא בעיני כי הוא שכחני ויעזבני ימים אין מספר, ואם אני לא ערכתי אליו מלים, הלא שבתי בתוך שאון ורעש ... והיה בהגניח לי ה' ... אשלח אליו איגרת רחבת ידיים'. 'אגרות קלמן שולמאן', עמ' 537; 'השלום לידיד נעורי רומס? השלום לבניו ולכל אשר לו? שם, עמ' 539; 'ברך נא בשמי את ידיך הנכבד והיקר ה' העשל סירקין נ"י ואת ידיך השלם ה' רומס והוא יסלח לי בטובו על מנעי מכתבי ממנו, ואי"ה אתקן עותתי ואכבירה אליו במילים בימים הבאים'. שם, עמ' 542.

31 'אגרות פרוזר ליל"ג', עמ' 138; בשנת 1858 שלח לו ידידו קלמן שולמאן עותק של הספר הריסות ביתר. ראו: 'אגרות קלמן שולמאן', עמ' 537.

משכילית חדשה, אחרת, בעלת נטיות רוסיפיקטוריות רדיקליות.³² אשר על כן עדיין רווחה בקרב המשכילים ה'ישנים', ובכלל זה יצחק רומש ומשה פרוזר ששב לעיר בשלהי עשור זה, ההרגשה שלמרבית תושביה היהודים של פוניבז' אין עניין בהשכלה על היבטיה השונים. היטיב לבטא הרגשה זו משה פרוזר באחד ממכתביו ליל"ג: 'אין אות חיים ... דממת מות בכל מושלת ... אין פה לא מ"ע [מכתבי עת] עברים ולא רוסים, ולא כל ספר חדש מקרוב בא, בלתי אם [העיתונים] המליץ וקול מבשר'.³³ והנה, דווקא ברגעי שפל אלה ניכר ביותר ההבדל בין המשכילים שהשלימו עם המציאות המעיקה ומצאו מפלט להרגשת הבדידות בהתכתבות עם חבריהם לדרך בקהילות אחרות או בכתיבה ובין רומש, שלא 'הרים ידיים' והחליט לעשות מעשה. מלבד משרתו כמורה בבית הספר הממשלתי לילדים יהודים יזם רומש בראשית שנת 1861 את המפעל החשוב ובעל ההשפעה לטווח ארוך בהיבט המשכילי — ייסוד בית ספר פרטי לבנות יהודיות. ייסודו של בית ספר זה נבע בראש ובראשונה מסיבה אידאולוגית; המשכילים היהודים במזרח אירופה ראו חשיבות רבה במתן חינוך כללי לבנות היהודיות, הן בשל תפיסתם השונה מהמקובל בחוגים השמרניים את מקומה של האישה בחברה והן בשל ההנחה שנערות שנחשפו לעולם רחב ומגוון של תכנים ורעיונות ינחילו תפיסה זו גם לילדיהן.³⁴ במרבית המרכזים המשכיליים הגדולים במזרח אירופה (אודסה, וילנה, מיטאו, מינסק, קישינב) נוסדו בתי ספר לבנות יהודיות סמוך לייסוד בתי הספר לבנים, וגם במקומות היישוב הקטנים יותר נעשו מאמצים בכיוון זה.³⁵ בהקשר זה יש לציין שאחת הפעולות הראשונות של יל"ג בבואו לעיר שאוויל, ומאוחר יותר גם בעיר טלז, הייתה הניסיון לקדם את נושא חינוך הבנות היהודיות.³⁶ ואולם פעילותו זו של יל"ג נתקלה בהתנגדות חריפה מצד הגורמים השמרניים בקהילת שאוויל, ובראשם הרב יוסף זכריה שטרן, ואילו יזמתו של רומש. זכתה להצלחה עוד מראשיתה. עד מהרה היה בית הספר לבנות למרכז עולמו של רומש ובתוך כמה שנים ראה בו את גולת הכותרת של פעילותו המשכילית. על כך אפשר ללמוד מכתבה שהתפרסמה בעיתון המליץ במלאת עשר שנים לייסודו של בית הספר:

- 32 על נטיותיו הפרו-רוסיות של פומפיאנסקי ראו את התוספת הרוסית להכרמל, 14 במאי 1866.
- 33 'אגרות פרוזר ליל"ג', עמ' 150.
- 34 ראו: א' קויפמן, 'מכתב על דבר החינוך', פרחי צפון, ב (תר"ד), עמ' 43-61.
- 35 זלקין, בעלות השחר, עמ' 208 ואילך; א' פרוש, נשים קוראות, תל אביב תשס"א, עמ' 86 ואילך. יש להעיר כי שלא כטענתה של פרוש (שם, עמ' 82), בכל הקהילות שהתפתח בהן חינוך יהודי מודרני קדם בית הספר לבנים לזה של הבנות.
- 36 שם, עמ' 77.

כעת נמצאו בעירנו אך בתי ספר קטנים: ביי"ס לנערי ביי [בני ישראל] מטעם הממשלה מדרגה ראשונה; וביי"ס פרטי לנערות בשתי מדרגות הנוסד ע"י המורה האמן במלאכתו הר"ר יצחק רומש, זה עשר שנים. ביי"ס זה האחרון יכלכל ה' רומש בטוב טעם ודעת ומשתדל בכל האמצעים אשר בידו להיטיב את מצב השכלת הבנות בעירו, וכבר יצאו מבית ספרו נערות רבות משכילות יודעות לשון וספר ובעלות דרך ארץ, עד כי משך עליו בית ספרו זה עין פקידי ההשכלה מהגליל הלימודי בוילנא ויתנו לו תודות ותשואות חן בעד חריצותו והשתדלותו לטובת השכלת הבנות. שכר הלמוד קטן מאד לעומת הלמודים אשר ילמדו בביה"ס: שפ"ר [שפת רוסיה], אשכנזית, צרפתית, עברית, חשבון, ומלאכת מחשבת ברקמה ושש, ת"י [תחת ידי] מורים ואמנים יודעי דעת.³⁷

לייסוד בית הספר לבנות ולהפעלתו הייתה גם משמעות כלכלית. משכורתו של מורה בבית ספר ממשלתי בראשית שנות השישים לא היה בה די כדי לפרנס משפחה, ומרבית המורים נאלצו למצוא מקורות הכנסה נוספים.³⁸ על ידי ייסוד מוסד פרטי לבנות יכול היה רומש להגדיל מאוד את הכנסתו וכך לבדד לפעול להרחבת מעגלי ההשפעה של ההשכלה בעירו, כגון על ידי שילובם של תלמידים בנים בשנים מאוחרות יותר.³⁹ על המשמעות הכלכלית שנוודעה למוסד זה בחייו של רומש העיד הוא עצמו בפומבי בשנת 1881, בעת שירד מספר התלמידות בבית הספר ירידה של ממש בשל העדפתן של משפחות רבות לשלוח את בנותיהן לבית ספר כללי. תהליך זה, שהחל עוד בשנות השבעים, התגבר בד בבד עם פרישתו של רומש מההוראה בבית הספר הממשלתי, ובכתבה נרגשת שפרסם בעיתון המליץ פנה אל בני עירו בשם העט 'שמו מנשה צבי רקח':

37 המליץ, כ"ח באדר תרל"א.

38 זלקין, בעלות השחר, עמ' 169 ואילך. על נטל העבודה הרב שהעמיס רומש על עצמו אנו למדים מדברים שכתב משה פרוזר: 'רומש רובץ תחת משאו מעלות השחר עד חצי הלילה, ובכל עבודתו ימצא לחמו בצמצום ולא בריוח ... ומרב עבודתו הנהו כחרס הנשבר וכלה נכל'. 'אגרות פרוזר ליל"ג', עמ' 139, 150.

39 כהן, יידישע שטעט, עמ' 367; שילובם של תלמידים-בנים נבע גם מהעובדה שמקצת הורי הבנות היהודיות העדיפו את הגימנסיה הנוצרית המקומית מבית ספרו של רומש. הד למתיחות ששררה בין שני מוסדות אלה בראשית שנות השבעים נשמע באחת מאיגרותיו של משה פרוזר: 'ה' רומש נסע בשבוע העבר לקאוונא ולוילנא לראות את פני הדירעקטאר בקאוונא ובהאקרוג בוילנא, כפי הנראה, שמע ה' רומש דברים מאחורי הפרגוד, כי דעת הדירעק' אינה נוחה מהקטטות והמריבות אשר לו את מחזקת הפענסיאן הנוצרית, וע"כ נסע להתנצל ולהצטדק לפניו'. 'אגרות פרוזר ליל"ג', עמ' 161.

על כל אלה אתם צריכים להודות להמורה המשכילי י' רומש, אשר נשאו לבו זה יותר מעשרים שנה לשים העול הכבד על שכמו ליסד בית ספר לנערות בעירכם... ומה זה הגמול אשר אתם משלמים לו בעד כל אלה? התחזיקו בידו (בבית ספרו) לעת זקנתו אשר זקן בעירכם יותר מערך שניו מרוב עמל ועבודה? וביתר שאת אחרי אשר התפטר מכהונתו אשר כהן בבה"ס לנערים בעירכם מטעם הממשלה כעשרים ושבע שנים, ובה"ס לנערות הוא מקור מחיתו בלבד?⁴⁰

קיומו של בית הספר היה תלוי במידה רבה לא רק ברצונם של הורי הנערות לשלחן למוסד זה, אלא גם ביכולתם לעמוד בנטל הכספי הכרוך בכך. כך לדוגמה המשבר הכלכלי שהתפתח בעקבות גל השׁפּוֹת שפקד את העיר בראשית שנות השמונים העמיד בסכנה את עצם קיומו של המוסד, ורומש נאלץ לפנות ל'חברת מרבי השכלה בארץ רוסיא' בבקשת תמיכה. הבקשה נענתה בחיוב 'בסבת התבערה הגדולה אשר הייתה שם רבים מאבות הנערות הלומדות בבית ספרו אינם יכולים לשלם'.⁴¹ את הצלחתו של בית הספר וגידול מספר התלמידות בו אפשר לזקוף גם למידת הלגיטימציה הרבה יותר שזכתה לה ההשכלה ברבות מקהילות ליטא משלהי שנות השישים של המאה התשע עשרה. בתי ספר דוגמת זה של רומש ענו על הביקוש הגובר למוסדות חינוך שהתאפיינו בשמירה קפדנית על תפיסת עולם יהודית מסורתית ועם זאת אפשרו לתלמידיהם ולתלמידותיהם לרכוש ידע במגוון של דיסציפלינות (שפות, מדעים) שנתפסו כנחוצות להשתלבות עתידית במגוון רחב של עיסוקים. בהקשר זה, וכמהלך משלים להרחבת מערכת החינוך המשכילית הפורמלית, יש לראות גם את ייסוד הספרייה המשכילית בעיר בשנת 1868.⁴² עצם קיומן של שתי מערכות חינוך אלה, הפורמלית והבלתי פורמלית, הפועלות בפומבי ומרכזות סביבן מספר רב של צעירים וצעירות, מעיד על התרחבות מעגלי ההשפעה של ההשכלה במרחב החברתי היהודי המקומי. תהליך זה התבטא בפוניבוז', כבקהילות דומות לה, גם בירידת המתח שבין הרבנות המקומית, שראתה את עצמה במקרים רבים כ'שומרת החומות' וכנושאת דגל המאבק בתהליכי המודרניזציה, ובין

40 'עזרת סופרים, תוכחת מגלה', המליץ, י"ט בטבת תרמ"א.

41 'ראזענטהאל, תולדות חברת מרבי השכלה בישראל בארץ רוסיא, א, סנקט פטרבורג תרמ"ו, עמ' 179 [להלן: ראזענטהאל, תולדות חברת מרבי השכלה, א]. בשנת 1878 נפתח בעיר בית ספר נוסף לבנים יהודים, ואף הוא זכה בשנת 1884 לתמיכה כספית של 'חברת מרבי השכלה'. ראו: 'קאהאן, 'פאניעוועז', המליץ, ו' באלול תרל"ח; ראזענטהאל, תולדות חברת מרבי השכלה, א, עמ' 186.

42 על הספרייה ועל תפקידה בתמורה התרבותית ראו: זלקין, בעלות השחר, עמ' 246 ואילך.

משכילים שעיצבו תפיסת עולם משכילית מתונה, ואף שמרנית כלשהו, דוגמת רומש.⁴³

כמתואר באוטוביוגרפיה שלהלן, רומש למד בהתמדה עברית, גרמנית ורוסית עוד ב'תקופת וילנה' שלו. השליטה בשפות אלה הייתה כמעט תנאי הכרחי להתקבלות למעגל הפנימי של חוג המשכילים המקומי, שנמנו עמו בעיקר סופרים ומשוררים. מוטיב נלווה לתהליך זה היה התרגום לעברית של יצירות ספרותיות שונות מתחומים כמו פרוזה, שירה והיסטוריוגרפיה. בין התרגומים הבולטים, פרי עטם של משכילי וילנה בתקופה הנידונה, אפשר להזכיר את גלות הארץ החדשה (1823) של מרדכי אהרן גינצבורג, שהוא תרגום לעברית לספרו של יואכים קמפה *Die Entdeckung von Amerika*, את הריסות טראיא (1849) של מיכה יוסף לבנון — מיכ"ל (1828-1852) שתרגם אותו מיוונית, ובתחום הספרות הפופולרית את החיבור מסתרי פאריז *Mysteres de Paris* פרי עטו של הסופר אוז'ן סי (Eugene Sue). זהו המרחב הרעיוני-תרבותי שהתגבש בו 'עולמו הספרותי' של רומש. במגמה הזאת תמך בבירור יהודה לייב גורדון, 'פטרוננו', שיצירתו הספרותית הייתה מקור השראה חשוב עבורו.⁴⁴ למרות זאת התקשה רומש להתגבר על העכבות האופייניות לכל מחבר בטרם ייתן פומבי ליצירתו, והבעיה נפתרה רק לאחר המפגש המקרי עם יואל דב פרסקי עם פרסום המהדורה הראשונה של הספר כור עני, תרגום הספר רוֹבִּינֶזוֹן קרוֹזוֹ, בשנת 1862.⁴⁵

43 שלא כדמויות שנמנו עם העולם הרבני בן הזמן וייצגו תפיסת עולם שמרנית אנטי-משכילית, הרב אליהו דוד רבינוביץ-תאומים, רב קהילת פוניבז' בשנים 1874-1893, לא ראה במשכילי פוניבז' ובפעילותם החינוכית איום על אֲשִׁיות החברה המסורתית. ראו: א"ד רבינוביץ-תאומים, סדר אליהו, ירושלים תשמ"ד.

44 'אגרות פרוזר ליל"ג', עמ' 131, 155, 163; ווייסבערג, אגרות יל"ג, עמ' 144; על הוויכוח על שאלת התרגומים לעברית ראו: קלוזנר, היסטוריה של הספרות, ד, עמ' 375 ואילך; על תפיסתו של יל"ג את הפוטנציאל הכלכלי הגלום בתרגום ספרות פופולרית לעברית ראו: ווייסבערג, אגרות יל"ג, עמ' 48.

45 יואל דוב פרסקי, בן גילו של רומש, היה משכיל מזרח אירופי אופייני שנדחק גם הוא אל שולי הזיכרון ההיסטורי. בשנת 1853 פרסם את ספרו כבוד מלכים (תרגום מן האודיסאה על חיי טלמאכוס) וערך לדפוס את ספרו של המשכיל המינסקאי דוד לוריא עמר בשדה (ראו את הקדמתו שם, בעמ' 11-14), ובשנת 1858 יצא לאור ספרו חיי אסף (תרגום של אחדים ממשלי איזופוס). שמו נזכר גם ברשימות משכילי וילנה בספרו של ה"נ מגיד-שטיינשיידר, עיר ווילנא, ב, ירושלים תשס"ג, עמ' 30, 190 [להלן: מגיד-שטיינשיידר, עיר ווילנא, ב].

השימוש במונח 'תרגום' לתיאור פעילותו הספרותית של רומש טעון התייחסות מיוחדת. בצד המשמעות של פרסום כור עני בשפה העברית, באשר 'אין כמעט שפה ולשון אשר לא אספה אותו אליה', רומש ייחס חשיבות מרובה למסר העיקרי של הספר, שעל פי תפיסתו 'יעיר את לבו [של הקורא] לבטוח בה' בכל דרכיו ולרדוף צדק ואמת כל הימים, לאהוב את אלהים ואדם ולאהבה את המלאכה ולשנא את העצלות אם כל זמה ופשע'.⁴⁶ משפט זה, הממצה את עיקרי תפיסת העולם של ההשכלה היהודית במזרח אירופה באמצע המאה התשע עשרה, מעיד על הרגשתו של רומש שעצם מעשה התרגום תורם תרומה חשובה ביותר למהלך הגדול של שינוי פני החברה היהודית בת הזמן. אשר על כן ראה לעצמו, כרכים מהמתרגמים בני זמנו, חובה ל'התאים' את הנוסח העברי של החיבור לעולמו של הקורא היהודי:

וכאשר דמיתי כן עשיתי, אך לא העתקתיו כאשר הוא, כי אם הספור לבד שמתי לי לקו ותקנתיו מחדש בשפת קדשנו, על פי הרוח הדובר בה ורוח בני עמה, כאלו נולד על ברכיה, והלבשתיו מחלצות עבריות — מליצות ומוסר השכל, אשר יטו אליהם את לבות בני עמנו, איש איש על פי דרכו, כזקן, כנער.⁴⁷

כאמור, כור עני זכה להצלחה מרובה והיה לספר קריאה עממי נפוץ ביותר.⁴⁸ הדפסתו של הספר בדפוס ראָם בוויילנה בעלת משמעות מיוחדת היא, שכן בני משפחה זו נהגו לפרסם חיבורים בעלי פוטנציאל מסחרי מוכח בלבד. זאת ועוד, הפצת הספר נמסרה לידי יצחק מיכאלובסקי, מוכר הספרים החשוב ביותר בוויילנה, וזה אף טרח לתת לפרסום הספר פומבי בעיתונות העברית:

ספר כור עני ... אשר יצא זה לא כביר בשפת אשכנז, מאת הסופר המהיר ד"ר רויך, חובר בלשון עברית צחה וקלה מאת יצחק בן משה רומש מורה שפת עבר בבית הספר בעיר פאניוועז ... והמחבר אשר לפנינו עשה ממנו מטעמים גם בשפת קדשנו ... ולא העתיקו המחבר כאשר הוא רק יתרה עשה לתקנו ולהכינו על פי שפת קדש ורוחה ... לשונו טהורה וצרופה ככסף מזוקק שבעתיים.⁴⁹

46 מתוך הקדמת המתרגם לכור עני.

47 שם. וראו גם בהקדמתו לחיבורו בת חיל: 'ומלבד שגברתי חילי להעתיקו בשפה יפה וצחה עד כי עמד טעמו בו וריחו לא נמר כאלו לא הורק מכלי אל כלי, מלבד זאת הוספתי במקומות לא מעטים דברי חן הנאותים והמתאימים לגוף הספור, גם שניתי במקומות אחרים אשר ראיתי שהשנוי בהם לטובה'. האסיף, ה (תרמ"ט), עמ' 1.

48 על כך ראו: א' אופק, ספרות הילדים העברית — ההתחלה, תל אביב תשל"ט, עמ' 174-176; י' פייכמן, בבית היוצר, תל אביב תשי"א, עמ' 307.

49 י' מיכאלובסקי, 'בשורת ספרים', המגיד, כ"א באייר תרכ"ב.

ספר זה, שזכה הן לאישור הצנזורה הן לתמיכה כספית ממשלתית והן לפופולריות רבה בקרב קהל הקוראים והקוראות היהודים, היה בבחינת הסנונית המבשרת את האביב. בד בבד עם פרסום מהדורות נוספות פרסם רומש יצירות מתורגמות אחרות; הידועות שבהן הן *שְׁלֵמַת רשעים* (וילנה תרל"ו),⁵⁰ *חתיכת בד* (וילנה תרל"ו),⁵¹ *מגלת אסתר השניה* (וילנה תרמ"ג)⁵² ו*בת חיל*.⁵³ בזמן כתיבת האוטוביוגרפיה שלפנינו היה על שולחנו גם החיבור *שער שבאשה שראה אור רק מאוחר יותר*,⁵⁴ וכן שני חיבורים שלא נדפסו — *בית גאים ואיש ואשת חיל*.

הצלחתו של *כור עני* הייתה לנקודת ציון חשובה בחייו של יצחק רומש. מאז ואילך ראה את עצמו בר סמכא בתחום התרגומים לשפה העברית וממנה, ועוד בראשית שנות השבעים מצא את עצמו מעורב בפולמוס ציבורי חריף שבמוקדו עמד מפעל התרגום של התנ"ך לרוסית, פרי עטו של המשכיל ליאון מנדלשטאם (1819-1899).⁵⁵ עם פרסומו של תרגום זה, בשנת 1871, פרסם המשכיל ראובן

50 'והוא ספור יפה ונחמד על דבר משפחה אחת מאחינו בני ישראל, ותוכו רצוף מוסר השכל מספר בלשון צחה וקלה, ובמליצה נמלצה ונעימה', מאת יצחק בן משה רומש, וילנה תרל"ו (סיפור על משפחה יהודית בתקופת מלחמת שלושים השנה, המבוסס על אגדת עם גרמנית). מהדורה נוספת — ורשה תרנ"ד.

51 'ספור איום ונורא על דבר משפט מות הנחרץ על שני יהודים בעיר מיילונד בשנת תס"ב 1702 למספרם. מספר בלשון אשכנז מאת מליץ במשפט מושבע (אדווקאט) דר. קאלם. יסודתו בספר אמנה (פראטאקאל) הנמצא בעקד כתבים עתיקים (ארכיוו) בעיר ההיא, נעתק ללשון עבר בשפה ברורה על ידי יצחק בן משה רומש'.

52 'ספור על דבר הנסים והתשועות אשר נעשו לאבותינו יושבי ארץ פולין וליטא על ידי אסתר אהובת קאזימיר הגדול מלך פולין נעתק משפת אשכנז ונתקן כמעט כלו מחדש לרוח היהדות ולרוח השפה העבריה'. על גלגוליו של סיפור זה ראו: ח' שמרוק, 'המגעיים בין הספרות הפולנית לבין ספרות יידיש על פי סיפור אסתרקה וקאזימיר הגדול מלך פולין', הספרות, 21 (1975), עמ' 60-100. תרגומו של רומש מבוסס, על פי עדותו, על גרסה בגרמנית פרי עטו של Karl Adolf von Wachsmann שפורסמה ב-*Lilien. Taschenbuch historisch-romantischer Erzählungen*, 8 (1845).

53 סיפור מקורות אחינו בני ישראל בימי הביניים בארץ ספרד (מאת וילהלם פריי) נעתק חפשי על ידי יצחק בן משה רומש, ורשה תרמ"ט. נדפס גם בהאסיף, שנה חמישית (תרמ"ט), עמ' 1-47. מהדורה נוספת — ורשה תר"ן.

54 'והוא ספור יפה מזיכרונות ימי נעורי, מספר בלשון צחה וקלה ובמליצה נעימה מאת יצחק בן משה ז"ל רומש', וילנה תרנ"א. מהדורה נוספת — וילנה תרנ"ה.

55 תורה עם תרגום רוסי, מכתם ללמד וללמד בישראל ובאדם לאבי מטה השקדים, ברלין תרל"ב; על מנדלשטאם ראו: ש' גינבורג, 'ל. מאנדלשטאם: ערשטער יידישער סטודענט אין רוסלאנד', ה'גל, אמאליקע פעטערבורג, ניו יארק תש"ד, עמ' 74-87; B. Nathans, *Beyond the Pale*, Berkeley 2002, pp. 210-212 [hence: Nathans, *Beyond the Pale*]

קולישר (1828-1895) מאמר ביקורת חריף בכתב העת *Evreiskaia Biblioteka*.⁵⁶ רומש נחלץ לעזרתו של מגדלשטאם, והגיב בסדרת מאמרי ביקורת על ביקורתו של קולישר,⁵⁷ ואולי בשל הערת הסיום שלו כי 'לא בלשן ולא חוקר קדמוניות אנכי', גררו דבריו סדרה של מאמרי ביקורת, ובהם הוטל ספק במידת שליטתו שלו בשפה הרוסית ובדקדוקה.⁵⁸ טרם שכחו הדיו של פולמוס זה, ובשנת 1872 פרסם רומש את ספרו קנאת ספרי קדש.⁵⁹ עיקרו של הספר היה ביקורת שלו עצמו על תרגומו של ליאון מגדלשטאם לספר תהילים.⁶⁰ ביסוד ביקורתו של רומש עמדו שתי טענות מרכזיות: האחת עניינה איכות התרגום, 'כי לקח [מגדלשטאם] כתובים פשוטים וישרים ויעקמם חנם ויעוה פניהם עד כי לא יכירום יודעיהם מעולם, טפל על המלות הוראות שקר אשר אין להם כל מקור ושרש בשפת עבר';⁶¹ והאחרת, טענתו הקשה יותר של רומש, כוונה כלפי המשמעויות העתידיות האפשריות של תרגום מעין זה:

אבל התרגום הזה נדפס עם מקור העברית ותכלית המתרגם להפיצו בכל בתי הספר לבני הנעורים, אשר אינם יודעים מאוס ברע ובחור בטוב, גם קרובים הימים אשר רק תרגומי רוסייה יהיו למו לעיניים בלמדם את ספרי הקדש, ועניי הצאן האלה ישתו בצמא את מימי התרגום הזה ויהיו למו למרים.⁶²

ביקורתו החריפה של רומש חידשה את הדיון בשאלת המיומנויות הלשוניות הן של קולישר והן של רומש. הדיון התנהל במשך כחמישה חודשים על דפי העיתון המליץ.⁶³

- 56 R. Kulisher, 'Russkii perevod vetchago zavta', *Evreiskaia Biblioteka*, I (1871), pp. 374-389; על קולישר ראו: The Jewish Encyclopedia, NY 1904, vol. VII, p. 582; Nathans, *Beyond the Pale*, pp. 212-213
- 57 י' רומש, 'בקרת', המליץ, כ"ט בתמוז, ז' באב וי"ד באב תרל"א; על העיתונות העברית כבימה מרכזית לביקורת ספרים ראו: ז' גריס, הספר כסוכן תרבות בשנים 1700-1900, תל אביב תשס"ב, עמ' 143-159.
- 58 קאלמאנן, 'מענה לבקרת', המליץ, כ"א באב, כ"ח באב וה' באלול תרל"א.
- 59 י' רומש, קנאת ספרי קדש, והוא בקרת נאמנה על תרגום הרוסי לספר תהלים אשר תרגם החכם יהודה ליב מאנדעלשטאם, וילנה תרל"ב [להלן: רומש, קנאת ספרי קדש].
- 60 תהלים עם תרגום רוסי, מכתם ללמד וללמד בישראל ובאדם לאב"י מטה השקדים, כרלין תרל"א. מודעות על הופעת הספר פורסמו בעיתון המליץ, ז' באלול וי"ד באלול תרל"ב.
- 61 רומש, קנאת ספרי קדש, עמ' III.
- 62 שם, עמ' IV.
- 63 יב"ר נאטאוויץ מטאגאנאראג, 'כבוד מבקרים חקור דבר', המליץ, י' בכסלו וי"ז בכסלו תרל"ג. רומש השיב לנאטאוויץ תשובה ארוכה ומפורטת שכותרתה 'תשובה למבקר מבקרים', ראו: המליץ, ז' בשבט וי"ב באדר תרל"ג, ונאטאוויץ לא נותר חייב ופרסם את תגובתו 'לא תענה ברעך עד שקר', המליץ, כ"ה בניסן תרל"ג.

כעשר שנים מאוחר יותר, עם פרסום ספרו של רומש מגלת אסתר השניה, נמתחה שוב ביקורת פומבית על איכות תרגומו.⁶⁴ בצד הרשימה הארוכה של טעויות לשוניות שהצביע עליהן המבקר, הותיר הוא לרומש גם 'פתח מילוט' בהערתו כי 'לא נדע למי לברך בעד כל המטעמים האלה אם להיוצר או להמעתיק אחרי כי יאמר כי הספר "נתקן כמעט כלו מחדש לרוח היהדות ולרוח השפה העבריה"'. על רקע זה יש לראות גם את פנייתו של רומש בשנת 1865 ל'חברת מרבי השכלה' בבקשה לקבלת תמיכה כספית לעבודתו הספרותית. בקשתו של רומש הועלתה לדין, ואולם מתשובתה הלקונית של ה'חברה' כי 'ספרו כור עוני נתקבל, והועד יתן לו בעדו תודה'⁶⁵ אפשר להבין כי למרות ההצלחה המסחרית שזכו לה פרסומיו, לא עלה בידו להיחלץ מהדימוי של מי שמשתייך למעגל המשכילים הפריפריאליים ולקבע את מעמדו בתודעה הציבורית המשכילית כמי שנמנה עם המעגל הפנימי והיוקרתי יותר של חוגי ההשכלה, זה של הסופרים והמשוררים הזכאים לעידוד ולתמיכה.

השימוש בעיתונות כבימה לדין בשאלות רעיוניות, חברתיות, חינוכיות ופוליטיות רווח ביותר בקרב חוגי ההשכלה היהודית במזרח אירופה.⁶⁶ בהיעדרה של צוותא משכילית בקהילות הפריפריה שימשה העיתונות עבור משכילי קהילות אלה תחליף לשיח המשכילי האינטנסיבי שאפיין את עולמם של משכילי הקהילות הגדולות וילנה, קובנה ואודסה. כמעשה התרגום, המאפשר חריגה אל מעבר ל'כאן ועכשיו' הלשוני-תרבותי, כך היה בכתיבה בעיתונות משום חריגה מהמרחב הגאוגרפי הקרוב, העוין לעתים, למרחב אינטלקטואלי-תרבותי שונה.⁶⁷ הדיונים בעיתונות, דוגמת אלה שתוארו לעיל, יצרו הרגשה של מעורבות אינטנסיבית במעגל המשכילי הרחב, ובעקבותיהם היו המתדיינים לדמויות מוכרות החורגות מן המיצוב הפריפריאלי שהיו נתונות בו. לא זו בלבד אלא שבמצב שנמנה בו הכותב עם קבוצת מיעוט רעיונית-תרבותית, דוגמת המשכילים בקהילות הפריפריאליות, פומביות הדיון הפובליציסטי גם העניקה הרגשת הגנה מסוימת מפני עוינותם של החוגים השמרניים. לכתיבה בעיתונות בת הזמן נודע ערך מוסף חשוב לא פחות; היא

64 'מגלת אסתר השניה', השחר, יא (תרמ"ג), עמ' 355-356.

65 המליץ, ח' בתשרי תרכ"ו; וראו גם: ראזענטהאל, תולדות חברת מרבי השכלה, א, עמ' 22.

66 ראו על כך בהרחבה בתוך: זלקין, בעלות השחר, עמ' 255 ואילך.

67 וראו תלונתו של משה פרזר כי 'כבד להשיג בכל העיר אף עלה אחת [עיתון] כתובה רוסיש,

מלבד מכתב-עת בירזעוויע וויעדאמאסטי', 'אגרות פרזר ליל"ג', עמ' 154.

שימשה מעין 'שסתום פריקה' לעולם שלם של רעיונות, מחשבות ודעות שעמדו במוקד הווייתו של המשכיל. שלא כבפרסום ספר, תהליך שדרש זמן רב, אמצעים כספיים ניכרים ונכונות של המוציאים לאור לקבל את כתב היד לפרסום, הכתיבה בעיתונות נתפסה כזמינה, מידית, רלוונטית ואקטואלית. לרשות הכותבים הפוטנציאליים עמד מגוון רחב של עיתונים יומיים, שבועונים וירחונים, הן בשפה העברית (המגיד, הכרמל, המליץ, הצפירה ועוד), והן בשפות אחרות (*Allgemeine Zeitung des Judentums; Razsvet; Sion; Archives Israelites*) ורבים מהמשכילים עשו שימוש נרחב באפשרות זו. עורכי העיתונים קיימו מידה מסוימת של ברירה, ואולם מאמריהם של מי שנמנו עם המעגל המשכילי המוכר נתקבלו בדרך כלל לפרסום.⁶⁸

על רקע זה יש לראות את כתיבתו הפובליציסטית של רומש, שנמשכה כעשרים וחמש שנים בעיתונות העברית (ראו פירוט להלן). עוד בשלב מוקדם זיהה רומש את הפוטנציאל הגלום בסוגה זו והשתמש בה שימוש אינטנסיבי למדי. מלבד הפולמוס הלשוני שתואר לעיל, במוקד כתיבתו עמדה שאלת הצורך בתמורה תוכנית ומבנית של מערכת החינוך היהודי במזרח אירופה. עוד במאמרו הראשון, שהתפרסם בשנת 1865, ניכר הניסיון הרב שצבר בתחום החינוך. מן הבחינה הזו אין רומש חורג מדגם הכתיבה שהיה מקובל בקרב עמיתיו המשכילים. עם זאת, גם כשלא עמד נושא החינוך במוקד הדיון הציבורי ניכר המאמץ 'להפגין נוכחות' במרחב זה, גם באמצעות דיווחים על אירועים מיוחדים שאירעו בקהילת פוניבז', כגון מגפת חולירע (ראו פירוט להלן).

בשנת 1891, כשהיה רומש בן שישים ותשע, מתה אשתו השנייה. שנים מספר קודם לכן פרש מההוראה בבית הספר הממשלתי ליהודים ובבית הספר לבנות שיסד וניהל, ובשעה זו הגיע למסקנה שיכולת העשייה המשכילית שלו בפוניבז' הגיעה לכלל מיצוי. כעת רצה לשוב אל המרכז, אל המקום שנחשף בו לראשונה לעולמה

68 בשלהי שנות השישים שלח רומש לעיתון הכרמל מאמר תגובה למאמרו של ש"פ אלקעניצקי 'לא זו הדרך' (שנה ז, גיליון 27, עמ' 204). למרות הבטחתו של העורך שמואל יוסף פין כי תזכה התגובה לפרסום, הוא נמנע מלממש את הבטחתו, אם בשל ידידותו הקרובה עם אלקעניצקי או בשל יחסיו המעורערים עם יל"ג, שראה בו את פטרונו של רומש. יל"ג ומשה פרזור יעצו לרומש לפרסם את דבריו בעיתון המליץ, ואולם רומש נמנע מכך. על פרשה זו ראו: 'אגרות פרזור ליל"ג', עמ' 153; אגרות יל"ג, עמ' 145.

של ההשכלה ובו נתעצבה תפיסת עולמו, לווילנה. ואולם העיר ששב אליה רומש לא הייתה עוד 'ירושלים דליטא' שהכיר כארבעים שנה קודם לכן. אך אחדים מרעיו ומידידי נעוריו, אנשי 'המעגל הפנימי' של השכלת וילנה, כקלמן שולמן ואייזיק מאיר דיק, עוד היו בין החיים, ואף ההשכלה וערכיה לא עמדו עוד במוקד השיח הציבורי והאינטלקטואלי. במידה רבה היה רומש שריד לדור המשכילים הישן, שהגותו ועולם ערכיו נתפסו כאנכרוניסטים ולא רלוונטיים לדור שהתלבט בבחירה בין לאומיות, סוציאליזם, אורתודוקסיה רדיקלית ובחינת אפשרויות שונות להגירה. ואכן, מאז שובו של רומש לווילנה נדם כמעט לחלוטין קולו הפובליציסטי והספרותי והוא התמסר לאהבתו הגדולה – ההוראה, לא עוד בבתי ספר ציבוריים אלא כמורה פרטי. ואולם ימי חסד אלה מועטים היו. ביום שישי, ערב ראש חודש אלול תרנ"ד (31 באוגוסט 1894), הלך יצחק רומש לעולמו.⁶⁹

הנה כי כן, בסקרנו את פרשת חייו של יצחק רומש מתגבשת תמונה שכביכול אין בה מן המיוחד. זוהי תמונת חיים אופיינית למאות רבות של צעירים יהודים שעוד במחצית הראשונה של המאה התשע עשרה נחשפו לעולם ערכיה של ההשכלה, נכבשו בקסמה, ומהלך חייהם הוא עדות לעצמתה. ואולם דומה שדווקא פרשת חיים 'סתמית' זו, שהיא רק דוגמה לרבות אחרות, מוכיחה שהטענה בדבר היותה של ההשכלה תופעה שהצטמצמה לחוגם הצר של הסופרים והמשוררים בווילנה ובקובנה, באודסה ובז'יטומיר, אין לה על מה שתסמוך. נכון הדבר שיצחק בר לווינזון ואד"ם הכהן, אברהם מאפו ויהודה לייב גורדון עיצבו את 'המפה הספרותית', ובמידה רבה גם את 'התודעה המשכילית' של חוגי ההשכלה היהודית במרחב זה. ואולם יצחק רומש (פוניבז') ויקותיאל ברמן (חרסון), פנחס ברגר (יקטרינוסלב) ואנשל אנשליכין (באחמוט), משה באס (צ'רניגוב) ומנחם בנדסטון (גרודנה) הם אלה ש'נשאו על גבם' את המשימה היום-יומית הקשה של הפצת ההשכלה בקרב חוגים רחבים, לעתים עוינים, בחברה היהודית. בהקשר זה יש לראות את החשיבות המכרעת של תפיסת העולם המשכילית ואת מגוון הדיסציפלינות שנחשפו אליהן מאות הנערות היהודיות שלמדו בבית ספרו של רומש בפוניבז'. אין ספק שללא עצם נוכחותם של המשכילים ה'פריפריאליים' בקהילות הפריפריה וללא פעילותם החינוכית, הפורמלית והלא פורמלית, הייתה ההשכלה נותרת בבחינת 'הערת שוליים' על מפת עולמם של יהודי מזרח אירופה. ולא זו בלבד אלא שגם הניסיון לדרג את משכילי הזמן למרכזיים ולשוליים, אך

69 מתקופה זו מצוי בידינו רק מאמר אחד פרי עטו – 'כלל גדול בלשון הקדש', ז' יעבץ (עורך), גאון הארץ, א (תרנ"ג), עמ' 52-57; על מותו של רומש ראו: ה"נ מגיד-שטיינשניידער, 'ווילנא', המליץ, י' באלול תרנ"ד.

ורק על פי מידת פוריותם הספרותית וההגותית, אין לו על מה שיסמוך. אין לך מרכיב ממרכיבי היסוד של ההשכלה — תמורה תודעתית, מאבק למען 'חציית הגבולות', ידיעת שפות זרות, מעורבות פעילה בעולמה החינוכי, מאבקים רצופים להכרה בתפיסות עולמה וכתיבה ספרותית ופובליציסטית — שנעדר מעולמו של יצחק רומש ומעולמם של זאב אדלסון (דובנה), ראובן וונדרבאר (מיטאו) וטוביה פדר (ברדיצ'ב). ועם זאת 'נעדר' רומש עצמו, כרבים מהמשכילים 'השקטים' בני דורו שנמנו עם מעגל 'אינטליגנציית המשנה', מתמונת ההשכלה כמו ששרטטו מרבית חוקריה. חוקרים אלה ממשיכים בעצם מגמה ששררה בקרב חוגים משכיליים מסוימים עוד בתקופה הנידונה, שבאה לידי ביטוי בהתעלמות מקיומם ומתרומתם היום-יומית של משכילי הפריפריה למעשה המשכילי. אחד ממאמריו של רומש, שפורסם בעיתון המליץ בשנת 1878, מאפשר לנו הצצה נדירה לנככי תודעתו שלו, ובמידה רבה לתודעתם של בני דמותו הרבים שהיו פזורים בקהילות היהודיות בתחום המושב, מאודסה בדרום עד ריגה שלחוף הים הבלטי.⁷⁰ במאמר זה רומש מספיד את הרופא הצבאי ד"ר משה מרדכי סובול, יליד פוניבז', שנפטר בעת שירותו ממחלת הטיפוס ונקבר בעיר פיליפופול (Philippopolis) שבבולגריה. מלבד ההיכרות האישית ביניהם, עניינו המיוחד של רומש בסובול נבע ככל הנראה מפרשת חייו של סובול. עוד בילדותו של סובול אפשרו לו הוריו ללמוד בבית הספר הממשלתי ליהודים בפוניבז' ואחר כך בבית המדרש למורים ולרבנים בוילנה. לאחר תקופה מסוימת שב סובול לפוניבז', השלים את לימודיו בגימנסיה המקומית, ומכאן פנה ללימודי רפואה במוסקבה ובסנקט פטרבורג. עם סיום לימודיו שימש רופא צבאי בגדוד ארטילריה, תפקיד שהיה בו, על פי תיאורו של רומש, משום הגשמת חלום רב-שנים, והוא אף זכה לשני עיטורי כבוד על שירותו המסור במלחמת הבלקנים (1877-1878). בשל כך נערכה לסובול הלוויה צבאית מכובדת, ועל קברו הוצבה מצבה שנחרטו עליה באותיות זהב 'שם הנאסף וערכו ויום מותו' בארבע שפות — בעברית, ברוסית, בצרפתית ובגרמנית. מדברי ההספד של רומש עולה תמונה של משפחה חמה ואוהבת שתמכה בבנה ובשאיפותיו. בחייו הקצרים זכה סובול לכל מה שחלם עליו רומש — משפחה תומכת, חינוך משכילי מסודר, מימוש שאיפות מקצועיות, הכרה חברתית במעגלים השונים — המשפחתי, החברתי-יהודי והכללי. אשר על כן, דומה שבמידה רבה אפשר לקרוא הספד זה גם כמעין קינה על גורלו של הכותב עצמו, ולעניינינו — על גורלם של משכילים רבים שפרשת חייהם הייתה בעצם מאבק ממושך רצוף עליות ומורדות בניסיון לממש את חלומם ולזכות בלגיטימיות לדרך שבחרו בה.

70 י' רומש, 'אלון בכות', המליץ, כ"ב באב תרל"ח.

דוגמה נוספת המאפשרת לעמוד על מידת התסכול של משכילי הפריפריה אנו מוצאים במאמר שפורסם בעיתון המליץ בשנת 1886.⁷¹ את המאמר הזה כתב רומש בהיותו כבן שישים ושש, ובו עסק בהרחבה בחשיבות פעילותה של 'חברת מרבי השכלה' בקהילות הפריפריה דווקא ופרס רשת רחבה של הצעות לפרסום פעולות החברה ולקידומן באמצעות ארגון ועדים מקומיים. עם זאת, מדבריו עולה ביקורת מרומזת על אופייה האליטיסטי של החברה, שניתן לתיקון באמצעות מינוי נציגים מקומיים שאינם נמנים עם קבוצות העילית הכלכליות והפוליטיות. במידת מה דומה שכל כולו של המאמר לא נכתב אלא לשם פסקה זו, המבטאת תסכול עמוק של אדם שהקדיש את מרבית שנותיו לפעילות חינוכית-ציבורית, עיצב את תפיסת עולמן של מאות רבות של צעירות יהודיות ברוח ההשכלה וערכיה, ולא זכה מעולם להכרה של ממש.

ה'היסטוריה כשחזור', כמו שראה אותה ברנרד לואיס, עוסקת ב'אישים ורעיונות שנשתכחו משכבר, כלומר, שבשלב כלשהו ומסיבות כלשהן נדחו על ידי הזיכרון הקיבוצי'.⁷² רומש ועמיתיו המשכילים שפעלו בקהילות הפריפריאליות הם דוגמה קלסית לדחייה מעין זו, ואולם לא על ידי 'הזיכרון הקיבוצי' אלא דווקא על ידי מי שראו, ועדיין רואים את עצמם, מופקדים על 'גילוי והערכה מחדש של העבר על ידי מחקר ביקורתי', כהגדרתו של לואיס. האם אין בכך משום עדות על השפעת תודעתם העצמית של אלה, אינטלקטואלים במהותם ובתודעתם העצמית, על תפיסתם את מושאי מחקרם?

גלגוליו של כתב יד

האוטוביוגרפיה המובאת להלן היא תעתיק של כתב יד המצוי באוסף דוד מגיד במכון למדעי המזרח בסנקט פטרבורג. בצד החומרים שאסף ועבר המזרחן דוד מגיד (1862-1941), באוסף זה מצויות חטיבות שלמות של תיעוד היסטורי שהיו רכושו של אביו של דוד מגיד, הביוגרף הווילנאי הלל נח מגיד-שטיינשניידר (1829-1903). מגיד-שטיינשניידר הקדיש שנים רבות לתיעוד דמויותיה הבולטות

71 הנ"ל, 'קול לעיר', המליץ, ג' בחשוון תרמ"ו.

72 ב' לואיס, 'ההיסטוריה — זכרון, שחזור, המצאה', עלי היסטוריה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 8.

יצחק רומש – בין 'השכלת הפריפריה' ל'השכלה פריפריאלית'

של קהילת וילנה, והביוגרפיות שערך פורסמו בספרים קריה נאמנה⁷³ ועיר ווילנא⁷⁴ וכן בעיתונות העברית במחצית השנייה של המאה התשע עשרה. בזמן איסוף החומר פנה מגיד-שטיינשניידר לרבנים, למגידים, לאנשי ציבור, לסופרים ולמשוררים וביקשם לחבר עבורו אוטוביוגרפיות קצרות תוך כדי שימת דגש על חיבוריהם השונים. את החומר שהגיע לידי עיבד באופן שיתאים לפרסום בספרו עיר ווילנא, שהוא מעין מילון ביו-ביבליוגרפי של הדמויות הנזכרות לעיל. ואכן, בחלקו השני של הספר ייחד מגיד-שטיינשניידר ערך ליצחק רומש, ובו נכללת אך תמצית האוטוביוגרפיה שלפנינו.

ואולם מגיד-שטיינשניידר לא היה היחיד ששיגר אליו רומש את תמצית קורות חייו. באמצע שנות השמונים של המאה התשע עשרה החל נחום סוקולוב (1859-1936), עורך העיתון הצפירה, בעריכתו של ספר זכרון לסופרי ישראל החיים אתנו כיום. סוקולוב הטיל את מלאכת האיסוף על עוזרו יוסף חיים זאגורודסקי (1864-1931), וזה פרסם מודעה בעיתון הצפירה בשנת תרמ"ח, 'ובקשה נערכה לפני הסופרים כי ישלחו את תולדותיהם ויודיעו שמות ספריהם'.⁷⁵ מעיון בערך המוקדש ליצחק רומש בקובץ זה עולה שנוסח האוטוביוגרפיה ששלח רומש לזאגורודסקי היה דומה ביותר, ואולי אף זהה, לזה שנשלח למגיד-שטיינשניידר. כיוצא בו, גם הערך שהוקדש לרומש בספר זה קצר ותמציתי, ואינו כולל את מרבית חלקי האוטוביוגרפיה המובאת להלן.⁷⁶

73 ש"י פיין, קריה נאמנה, וילנה תר"ך [להלן: פיין, קריה נאמנה].

74 ה"ג מגיד-שטיינשניידר, עיר ווילנא, א, וילנה תר"ס [להלן: מגיד-שטיינשניידר, עיר ווילנא, א]; ב, ירושלים תשס"ג.

75 'מודעה רבה', הצפירה, כ"ב בסיוון תרמ"ח; וראו גם: י"ח זאגורודסקי, 'שטנה במקום בקרת', המליץ, י"ז-י"ח בתמוז תרמ"ט; ג' קרסל, לכסיקון של סופרי ישראל במאה הקודמת, תל אביב תש"מ, בהקדמה. מקצת האוטוביוגרפיות שנשלחו לזאגורודסקי מצאו את מקומן על רפי העיתונות העברית.

76 על מעמדו של רומש בעיני בני הזמן אפשר ללמוד מסדרת מאמרי ביקורת על ספר הזכרון לסופרי ישראל שהתפרסמו בעיתון המליץ ('שכחה במקום זכרון', המליץ, כ"א בסיוון, כ"ז בסיוון תרמ"ט). עיקרה של ביקורת זו במידת הבולטות שזכו לה סופרים שוליים, יחסית, בקובץ זה, לעומת היעדרם של סופרים מפורסמים. אי-הזכרת שמו של רומש, לא בין השוליים ולא בין המפורסמים, מעידה במידה רבה על מקומו במערך זה.

יצחק רומש – זיכרונות⁷⁷

בעיר קטנה ועזמער⁷⁸ מחוז טראקי⁷⁹ פלך ווילנא נולדתי ביום ראשון של פסח שנת תקפ"ב,⁸⁰ לאבי ר' משה רומש ז"ל, איש ירא אלקים, בעל תורה וגם משכיל לפי מצב ההשכלה בעת ההיא בב"י [בבני ישראל]. במות עלי אמי הישרה ואני נער בן תשע שנים ובן זקונים להורי, לקחני אבי עמו לעיר ווילנא, באשר שם לקח לו אשה שנית.⁸¹ ואך כשנה ישב אבי בוילנא כי אשתו החדשה הייתה זרה לרוחו ויתן לה ספר כריתות עם כל אשר לו⁸² וישב לעיר מולדתי ועזמער וכחמש שנים א"כ [אחר כך] מת שמה. ואותי לקח אל ביתו הגביר המופלג הירא אלקים מרבים ר' אריה דאנציג⁸³ זצ"ל נכד הגאון הר"ר אברהם דאנציג,⁸⁴ מחבר 'חיי אדם'⁸⁵ ועוד, כי הייתי שאר בשר לאשתו. עד בן י"ג שנה למדתי בישיבת אחי המא"ה [המאור הגדול] הר"ר [הרב ר'] יוסף זצ"ל הנודע עוד עד כה בוילנא בשם ר' יוסף ראש הישיבה.⁸⁶ אחרי כן למדתי כארבע שנים בישיבת הגאון החריף הר"ר מרדכי קלאצקא⁸⁷ זצ"ל,

- 77 בשל כתב היד המטושטש לא היה אפשר לזהות מילים מספר, והן סומנו בסוגריים מרובעים.
- 78 *Žiežmariai* נמצאת באמצע הדרך בין וילנה לקובנה. בראשית המאה התשע עשרה חיו במקום כחמש מאות יהודים.
- 79 מחוז זה קרוי על שם העיירה Trakai השוכנת ממערב לוילנה, מקום מושבם של מלכי ליטא בימי הביניים.
- 80 6 באפריל 1822.
- 81 לתופעה זו ראו: S. Stampfer, 'Remarriage among Jews and Christians in Nineteenth-Century Eastern Europe', *Jewish History*, 3 (1988), pp. 85-114
- 82 על תופעת הגירושין בקרב יהודי האימפריה הרוסית במאה התשע עשרה ראו: ChaeRan Y. Freeze, *Jewish Marriage and Divorce in Imperial Russia*, Hanover 2002
- 83 בנו של חייא דאנציג, ממשפחות העילית הלמדנית, הפוליטית והכלכלית בוילנה במאה התשע עשרה. נפטר ב-14 בספטמבר 1853. קינה עליו ראו בתוך: א"ד לבנון, יתר שירי אד"ם, וילנה תרנ"ה, עמ' 85.
- 84 עליו ראו: פין, קריה נאמנה, עמ' 233 ואילך.
- 85 הדינים הכלולים בחלק 'אורח חיים' שבספר ההלכה שולחן ערוך, בתוספת 'נשמת אדם'. יצא לאור לראשונה בוילנה בשנת 1810.
- 86 היה מוכר בוילנה בשם ר' יאסעלע', ועמד בראש ישיבה שפעלה בבית המדרש של הקצבים. נקרולוג עליו ראו בתוך: המליץ, כ"ז בסיוון תרכ"א; על ישיבות מסוג זה שפעלו בוילנה בתקופה הנידונה ראו: י' קלויזנר, וילנה ירושלים דליטא דורות ראשונים, תל אביב 1988, עמ' 177 ואילך [להלן: קלויזנר, וילנה]
- 87 מהדמויות הרבניות הבולטות בוילנה במאה התשע עשרה. ראו: מגיד-שטיינשניידר, עיר ווילנא, א, עמ' 122-127.

הנודע אז לתהלה בכל ארצנו בשם ישיבת ר' מרדכי מעלצער.⁸⁸ בצאתי מן הישיבה הזאת למדתי בשקידה רבה בלי רב בבהמ"ד [בבית המדרש] הישן, עד כי משכתי עלי עיני המופלגים בבהמ"ד ההוא, ויחזו לי עתידות שאהיה רב מורה הוראה בישראל, וכן חזיתי גם אני.⁸⁹ אבל זולת התלמוד לא ידעתי כל מאומה, גם לא פסוק אחד בתורה, גם לא לכתב תמונת אות אחת, כי [...] שזאת למותר הוא לאשר על כס הרבנות. ואל נכון לא ידעתי זאת עד זקנה ושיבה, לולא קרני מקרה קטן אשר פקח את עיני והפך אותי ואת כל מחשבות לבי משרש ויחרץ משפטי אל כל ימי חיי, לא אדע אם לטוב לי. ויהי היום ואני יושב על מקומי ולומד, ויגש אלי אחד מחובשי בהמ"ד [בית המדרש] הנ"ל, איש זקן לכוש קרעים, יליד עיר קטנה שאוולאן⁹⁰ מחוז שאוועל,⁹¹ ואמר לי: 'הן אמנם לך יאתה תהלה בני על שקידתך הרכה בתלמוד, אבל לא על התלמוד לבדו יחיה האדם, כי אם יש גם למודים אחרים הדרושים לחפץ האדם כאשר הוא אדם'. ובדברו הושיט לי את 'ספר העקרים'⁹² ויאמר: 'נסה נא להגות בו לעתים מזמנים ותרוה ענג'. בראשונה הבטתי עליו כעל משוגע ואטהו באף ובגערה לבלתי הפריעני מלמודי, אבל הזקן לא חת מגערתי ולא הרפה ממני, עד כי בלי חמדה וברגז אמרתי לו: 'קרא זה אתה ואשמע מה טיבו'. ויהי כאשר קרא לפני את ההקדמה ואת הפרק הראשון, עיני ונפשי דבקה ב'העקרים' ובהזקן. אך כאשר יראתי מקרא אותו יומם בבהמ"מ [בבית המדרש], פן יחשבוני למין ולאפקרס,⁹³ קראתיו בחדרי בלילה בעת אשר כל בה"ב [בני הבית] נמו שנתם,⁹⁴ ואת כל הדבר הקשה

88 הכוונה ל'ישיבת ר' מיילא' שהרב מלצר עמד בראשה. על ישיבה זו ראו: קלויזנר, וילנה, עמ' 175-176.

89 דגם זה של לימוד עצמי לאחר שנים מספר של לימוד בישיבה רווח בחוגי הלומדים בליטא באמצע המאה התשע עשרה. ראו לדוגמה: רש"י פין, מהשכלה לוחמת להשכלה משמרת, ירושלים תשנ"ג, עמ' 67.

90 Šiaulėnai היא עיירה בצפון מערב ליטא. באמצע המאה התשע עשרה חיו במקום כחמש מאות יהודים.

91 מתחו זה קרוי על שם העיר Šiauliai. באמצע המאה התשע עשרה חיה בה הקהילה היהודית השלישית בגודלה בליטא, ובה כשלושת אלפים יהודים.

92 ספרו של הרב יוסף אלבו, מחכמי ספרד במאה הארבע עשרה, מחקרים על עקרי האמונה, יסודי הדת והתורה. מהדורה ראשונה יצאה לאור בשנת 1485, ומאז פורסם הספר במהדורות רבות והיה לאחד החיבורים החשובים והפופולריים ביותר בתחום מחשבת היהדות.

93 הקריאה בספרות המחשבה היהודית הימ"ב-ביניימית נתפסה בחגי החברה היהודית המסורתית כעדות לנטיותיו המשכיליות של הקורא. ראו לדוגמה: נ' נאטאנזאהן, שפת אמת, ורשה תרמ"ז, עמ' 9.

94 דגם זה של היחשפות לעולם המחשבה וההגות באמצעות קריאה בסתר של חיבורים מעין אלה רווח ביותר בחוגי ההשכלה היהודית במזרח אירופה במאה התשע עשרה. על כך ראו: זלקין, בעלות השחר, עמ' 240 ואילך.

הבאתי ביום אל הזקן וישכילני בינה.⁹⁵ ויהי לי היום ללמוד התלמוד, והלילה היה ללמוד 'העקרים'. אבל למען הבין את הפסוקים המבארים בס[פר] 'העקרים' למדתי ע"פ [על פי] עצת הזקן גם תנ"ך ודקדוק. גם למדתי את ידי לכתוב, ואף כי בלא מורה, בכל זאת בזמן לא כביר עשיתי חיל בלמודים האלה.⁹⁶ חלפו הלכו לי כששה חדשים, חדשי החרף, ואיש זולתי הזקן הנ"ל לא ידע מזה דבר. אבל לא לעולם סוד כמוס ולא לנצח הסתר דבר.

ויהי בלילה כשתי שעות אחר חצות, ואני יושב שקט בחדרי וכל מעיני בס[פר] 'העקרים', תנ"ך ותל"ע [תלמוד לשון עברי]⁹⁷ פתוחים על שלחני, והנה נפתחה הדלת ור' א' ד' [אריה דאנציג], איש חסדי, בא החדרה. כראותו את הספרים הנפתחים נבהל למראה עיניו. אמנם חיש מהר יצא ולא דבר דבר, אבל לבי חזה לי כי נכון בידי יום חשך וכי כל תקותי ועשתונותי אבדו.⁹⁸ סוף דבר, כי אין פה המקום להאריך, ר' א"ד [אריה דאנציג] [ו] אחי ר' יוסף הכבידו עלי אכפם ולא היה לאל ידי להושיע לי, והייתי אנוס על פי דבורם לנסע לעיר מולדתי ולקחת לי שם לאשה את בת הדין, איש גדול בתורה, הוא היה חתן דודי, ילדה בת ארבע עשרה שנה, יפה כועזמער עיר מולדתי.⁹⁹ כשתי שנים ישבתי שמה, סבלתי מכאובים קשים, מכאובים בגו ובנפש, אשר אין אמר ואין דברים בפי להביעם, עד כי אמרתי נואש לאכל מעץ הדעת גם לגעת בו. ואולם האדם גם בעצם רעתו אל יאמר נואש, לפעמים ישועה קרובה מבלי קוות.

95 רבים מכותבי הזיכרונות מציינים את התפקיד המרכזי שמילאה בתהליך התמשכלותם דמותו של 'המתווך', דוגמת הזקן במקרהו של רומש. דמות זו היא בדרך כלל 'חסרת פנים', כלומר בעל הזיכרונות אינו מתארה במפורט (שם, גיל וכדומה), אלא מתמקד בתפקיד שמילאה כטרנספורמציה התרבותית שעבר. ראו לדוגמה: בוקי בן יגלי ('יל קצנלסון), מה שראו עיני ושמעו אזני, ירושלים תש"ז, עמ' 70 ואילך.

96 כתיבה, נביאים וכתובים והשפה העברית ודקדוקה לא נלמדו בחדר ולא בשיבה.
97 הכוונה לספרו של המשכיל והמדקדק יהודה לייב בן זאב, תלמוד לשון עברי, שהיה פופולרי ביותר בקרב משכילי מזרח אירופה (במאה התשע עשרה נדפס בארבע עשרה מהדורות, מהן שבע שיצאו לאור בוויילנה). יש להניח שבידי רומש הייתה מהדורת וילנה תקצ"ב; ראו גם: גוטלובר, זכרונות, א, עמ' 78.

98 על היחס בעיירות הקטנות כלפי צעירים שהיו בתהליכי התמשכלות ראו: בן עמרם הפרזי (משה פרזר), 'מכתבים מעיר קטנה בליטא', המליץ, כ"ט באייר, כ"ח בסיוון, כ"ו בתמוז תרכ"ח.

99 ברקע הניסיון להפסיק את תהליכי ההתמשכלות של הצעיר באמצעות נישואין כפויים (נוהג שרווח בחוגי החברה המסורתית), עמדה התפיסה שהעיסוק במחויבויות הנלוות לחיי הנישואין (כגון ילדים ופרנסה) יתפוס את מקומם של תהליכים אלה. על כך ראו: זלקין, בעלות השחר, עמ' 122.

קצין עיר מולדתי, כן היה נקרא העשיר בפי כל יושבי העיר, נסה דבר אל חותני כי יתנני לנסע ווילנאה להיות מורה לגיסו, וכל מחסרי על הוריו הגבירים וגם שכר מאה ר"כ [רובל כסף] לשנה, וזמן הלמוד אך כארבע שעות ביום.¹⁰⁰ בראשונה לא אבה חותני לשלחני ווילנאה, להעיר המגדלת בערלינער.¹⁰¹ אך כאשר חזה לו הקצין עתידות טובות לו ולבתו, הוא ימלט ממשא כבוד לכלכלני, ובתו תצבר כסף רב, ויואל חותני לשלחני. בבואי ווילנאה ואנסה דבר אל תלמידי החדש, ראיתי כי הוא נער נעור ורק מכל דעת, כבן יחיד המפנק מהוריו העשירים, וכל מלאכתו הייתה להתהדר ולהתפזר כעלמה פתיה המבקשת למצא חן בעיני כל ראייה, ואבין את אשר לפני. חיש מהר משכתי אלי בעבתות אהבה, עד כי היה בידי כחמר ביד היוצר. ואלמדוהו להעיר את אזנו לשמע בלמודים, אשר לא נסה עד כה, ולרכש לו ספרים מועילים בכסף הרב אשר פזר עד כה כעפר על הבלי הבלים. ובזמן לא כביר קנה ספרי השכלה רבים ויקרים אשר יקר היה לי לראות כמהם, כי בימים ההם היו ספרי השכלה חזון אין נפרץ בוילנא, ורק החכם הנעלה בן-יעקב¹⁰² ז"ל לבד, היה הממציא ספרי השכלה בוילנא אשר הביא מחו"ל, וזאת בדמים יקרים מאוד.¹⁰³ ובאשר על פי התנאים היה מוטל עלי ללמד את תלמידי רק ארבע שעות ביום, היו עתותי בידי ללמד לי לבדי, ע"כ [על כן] עשיתי חיל בלמודי בשפ"ע [בשפת עבר], גם בשפת אשכנז¹⁰⁴ ובשאר למודים עד להפליא. אז נודעתי ע"י בן-יעקב, אשר בביתו באתי תמיד לקנות ספרים, אל זקני המשכילים. הם רמ"א [ר' מרדכי אהרן] גינצבורג,¹⁰⁵ המשורר אד"ם [אברהם דב מיכאלישקר],¹⁰⁶ הח[כם] רש"ז [ר' שלמה זלמן] זאלקינד¹⁰⁷ ועוד ועוד. גם נודעתי לצעירי המשכילים: לבן המשורר אד"ם, המשורר

- 100 רבים ממשכילי הזמן התפרנסו בראשית דרכם מהוראה פרטית בבתי משפחות העילית הכלכלית. על כך ראו: זלקין, 'קיום לדמות המורה'.
- 101 כינוי ל'משכילים' בפי בני החברה המסורתית, המבוסס על זיהוי ההשכלה עם העיר ברלין.
- 102 הכוונה ליצחק אייזיק בן-יעקב, אספן, מוציא לאור ומוכר ספרים, מהדמויות הבולטות בחוגי ההשכלה בוילנא במאה התשע עשרה. עליו ראו: א"מ הברמן, 'יצחק אייזיק בן-יעקב בעל "אוצר הספרים"', יד לקורא, ג (תשי"ג), עמ' 1-6.
- 103 על הזמינות ועל המצאי של ספרות משכילית בתקופה הנידונה ראו: זלקין, בעלות השחר, פרק שביעי.
- 104 גרמנית.
- 105 עליו ראו: ברטל, 'מרדכי אהרן גינצבורג'.
- 106 הכוונה למשורר אברהם דב לבנון, הידוע יותר בכינויו אד"ם הכהן. עליו ראו: מ' גלבוש וי' פרידלנדר, מבוא לשירי שפת קדש מאת אד"ם הכהן, ירושלים תשמ"ז, עמ' 9-39.
- 107 מורה ומשורר, מהדמויות המרכזיות בהשכלת וילנא בתקופה הנידונה. עליו ראו: זלקין, בעלות השחר, במפתח.

מיכה יוסף לעבענזאהן ז"ל,¹⁰⁸ המליץ ק[למן] שולמאן,¹⁰⁹ המליץ המשכיל ה[חכם] ז[אב] קאפלאן ז"ל,¹¹⁰ המשכיל מיכל גארדאן¹¹¹ ועוד, עד כי נהיה לרעים ואוהבים נאמנים כל עוד היינו בוויילנא עד הפרדנו איש לעברו.¹¹² ובין כה וכה עשיתי חיל בלמודי והוספתי לקח. כה חלפו הלכו לי כשתי שנים ואני שקט ושליו, ואתברך בלבבי כי טוב בידי. וגם באמת היו לי הימים האלה הטובים והמאשרים בכל ימי חיי. אך ההצלחה המימה היא וסוררת ואך למצער ישכנו רגליה בבית בחיר ה'.

בהגיע השמועה כי ארחתי לחברה עם בערלינער, כך כנו אז אויבי ההשכלה את המשכילים, לאזני מכירי ואיש חסדי מקדם, ולאזני חותני וכל בני עירי, קם עלי סערה אשר סער להפיצני. חותני חש כנשר לבוא ווילנאה [ ] שם [ ] ואיש חסדי מלפנים, בני עירי, והרב עם הקצין בראשם מעירם, המה כלמו היו זרוע לחותני לרדפני באף, להובילני בכבלי ברזל כרוצח נפש לעיר מולדתי. וכפשע היה ביני לבין עבודת הצבא.¹¹³ כשנה תמימה הייתה לי המלחמה חזקה מפנים ומאחור, אך גם אני לא השבתי פניהם רקם ואלחם נגדם כגבר נואש אשר בעיניו החיים והמות במאזנים ישאו יחד, וגם אוהבי מן המשכילים היו לי לעזרה. סוף דבר, ידי עזזה על אויבי, ואתן ספר כריתות¹¹⁴ לאשתי, אפס גם דמי כתובתה,¹¹⁵ ואני לא לקחתי מידה גם

108 ידוע יותר בכינויו 'מיכ"ל'. עליו ראו: 'פיכמן, 'מי"כל חייו ושירתו', בתוך: מ"י לבנזון, שירים, תל אביב תש"ה, עמ' 9-39. על יחסיו המיוחדים של רומש עם מיכ"ל ראו: 'קלוזנר, יוצרים ובונים, א, תל אביב תש"ד, עמ' 124.

109 מחשובי סופרי ההשכלה במזרח אירופה במאה התשע עשרה. עליו ראו: פיינר, השכלה והיסטוריה, עמ' 339 ואילך.

110 מורה ומשורר, ידידו של מיכ"ל וקרובו של י"ל גורדון. עליו ראו: ש"פ ראבינאוויץ, 'כהן מורה לצדקה', כנסת ישראל, ב (תרמ"ז), עמ' 346-350; מגיד-שטיינשניידר, עיר ווילנא, ב, עמ' 145-146.

111 גיסו של יהודה לייב גורדון. עליו ראו: קרסל, לכסיקון, א, עמ' 452.

112 קלוזנר, היסטוריה של הספרות, ד, עמ' 308; על חוגי המשכילים בוויילנא באמצע המאה התשע עשרה ראו: מ' זלקין, 'השכלת וילנא [1835-1860] — קיום לדמותה', עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ב.

113 הכוונה לגיוס לצבא הרוסי במסגרת המכסות שהוטלו על הקהילות היהודיות. על השימוש ב'נשק' זה ככלי במאבקם של חוגים בחברה המסורתית במשכילי הזמן ראו: ע' שוחט, 'הרקרוצינה בימי הצאר ניקולאי ה' וריבוי הישיבות ביהדות רוסיה', היסטוריה יהודית, 11 (תשמ"ו), עמ' לג-לח; מ' זלקין, 'בין "בני אלוהים" ל"בני אדם": רבנים, בחורי ישיבות והגיוס לצבא הרוסי במאה התשע עשרה', בתוך: א' בר-לבב (עורך), שלום ומלחמה ביהדות, ירושלים (בדפוס).

114 גט.

115 הסכום הנקוב בשטר הכתובה שהחתן מתחייב לתת לכלה במקרה של גירושין.

אגורה אחת, שלש מאות רו"כ [רובל כסף] במזומנים אשר הלוו לי אוהבי, וביותר תלמידי הראשון.

וכך נחלצתי מהצרה הזאת, אבל כלה לא נקייתי ממנה, ועקבותיה נודעו לי עוד ימים רבים אחריה, מלבד שהפירה מחשבתי לנסע לחו"ל לקנות חכמה וידע,¹¹⁶ כי לא היה כסף הדרוש לחפצי זה. מלבד זאת אכפה עלי למכר את כל עתותי בעד בצע כסף לשלם את נשיי, ולא היו עתותי בידי לעשות מאומה לנפשי, גם המיטה עלי רוח רעה. וראיתי שאין לי טוב, כי אם ליאש על כל מחשבותי להוסיף דעת אשר הרה והגה לבבי בחלום ובהקיץ, ולבקש מנוח בצל אשה אהובה.¹¹⁷ וגם אמנם מצאתי את שבקשה נפשי, אבל העמסתי רחיים כבדים על צוארי כן גם לנפשי. ואחל למשך בשבט סופר ואכתב מאמרים אחדים. ואז חברתי גם את ספרי כור עני,¹¹⁸ והיה מונח טמון ת"י [תחת ידי] כשתי שנים ולא ערבתי את לבי להוציאו לאור, עד כי נקרה [ ] בעיר מושבי הר' המעתיק את הס[פר] הטעלמאק,¹¹⁹ ה"ר דב,¹²⁰ וארח בכיתי ימים אחדים. בקראו את ספרי הנ"ל אמץ את רוחי וגם יעצני להגישו לפני ועד המבקרים את ספרי ישראל,¹²¹ הפראפעסאר מוכלינסקי,¹²² פראפ [עסאר]

116 על נוהג זה שרווח בין משכילי ליטא ראו: זלקין, בעלות השחר, עמ' 83.

117 לרומש ולאשתו זו נולדו ארבע בנות ובן אחד. הבן למד בבית המדרש למורים ולרבנים בוויילנה. על תהליכי שינוי ברפואי הנישואין בקרב משכילי הזמן ראו: מ"א גינצבורג, אביעזר, וילנה תרכ"ד, עמ' 75 ואילך; א' מרמורשטיין, 'מהשידוך ועד החופה אצל יהודי מזרח אירופה', עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשנ"ט, חלק ראשון, עמ' 54 ואילך; זלקין, בעלות השחר, עמ' 270 ואילך.

118 'והוא ספור בתכנית ראכינזאן החדש אשר יצא לאור זה לא כביר בשפת אשכנז מאת דר. רויך, חבר בלשון עברית יצחק בן משה רומש יליד זעזמער, מורה שפת עבר בבית הספר אשר בעיר פאניוועז'. תרגומו של רומש מבוסס על *de Foe, Robinson's Leben und Abenteuer*, nach dem Englischen bearbeitet von Dr. F. Rauch, Berlin 1841. התרגום הראשון של חיבורו זה של דניאל דיפו לשפה העברית היה ככל הנראה זה של דוד זאמושץ, שיצא לאור בברסלוי בשנת תקפ"ד.

119 י"ד הכהן פערסקי (מתרגם), ספר כבוד מלכים, חלקים א ו-ב, קניגסברג תרי"א-תרי"ג; חלקים ג ו-ד, וילנה תרי"ג-תרט"ו. חיבור זה הוא תרגום של ספרו של הסופר הצרפתי Francois de Salignac de la Mothe Fenelon (1715-1651). *Les aventures de Telemaque*, Paris 1768. זהו רומן המבוסס על סיפור חייו של טלמאכוס, בנו של אודיסאוס, כמו שמתואר באודיסאה של הומרוס.

120 הכוונה ליואל דובער הכהן פרסקי.

121 הכוונה לוועדת הצנזורה שבסמכותה היה לאשר את פרסומם של חיבורים בעברית וביידיש. על כך ראו E. Lederhendler, *The Road to Modern Jewish Politics*, NY 1989, p. 92

122 A. Osipovich Muchlinski (1877-1808), פרופסור למדעי המזרח באוניברסיטה של סנקט פטרבורג.

חוואלסאהן¹²³ והד"ר י[וסף] זייבערלינג¹²⁴ אשר הפקידם בימים ההם שר השכלת העם תחת משמרתו. מצא ספרי הנ"ל חן בעיניהם חרצו משפטם להעניק לי מאה ר[ובל] כסף להוצאות הדפוס, נתן לי שר ה"ע [השכלת עם] מאה וחמשים ר"כ [רובל כסף] לפני צאתו לאור, וחמשים ר"כ [רובל כסף] אחרי צאתו. הוצאתיו לאור בדפוס ראם בוויילנא בשנת תרכ"ב.¹²⁵ בשנת תרל"ב¹²⁶ יצא לאור שנית באיידטקוהנען¹²⁷ ע"י מר א"צ [אברהם צבי] שווינצאנער,¹²⁸ ושוב [ ] ויצא לאור בשלישית ע"י י"ל [יהודה לייב] מ"ץ,¹²⁹ ווילנא [ ] [ ] [ ] כלה בשבועים אין מספר מלא [ ] [ ] עד כי איננו שוה לקחת ביד.¹³⁰ בשנת תרל"ב הוצאתי לאור ספרי קנאת ספרי קדש וב[ ] ד[פוס] ראם. בשנת תרל"ו¹³¹ הוצאתי לאור את ספרי שלמת רשעים ספור אריגענאל,¹³² ונלוה אליו עוד ספור חתיכת בד [ ] בוויילנא דפוס מ"ץ, בשנת

- 123 יוסף (דניאל) חוולסון (1819-1911), משכיל וילנאי שרכש השכלה בברסלאו וכליפציג, המיר את דתו והיה לפרופסור ללשונות שמיות באוניברסיטת סנקט פטרבורג. עליו ראו: ש"ל ציטרון, מאחורי הפרגוד, וילנה תרפ"ד, עמ' 7-34.
- 124 יוסף זייברלינג (1882 — ?) שימש כחמש עשרה שנים בתפקיד צנזור בקייב ולאחר מכן גם 'יהודי מלומד' ויועץ לשר ההשכלה הרוסי. בן לאחת ממשפחות המשכילים הבולטות בליטא. אביו, יצחק מרקוסוביץ, היה מראשוני הסטודנטים היהודים שהשתלמו ברפואה באוניברסיטה של וילנה, ודודו זאב (וולף) מרקוסוביץ היה תלמיד בבית הספר המשכילי הראשון שנוסד בוויילנה בשנת 1808, ומאוחר יותר היה שותף בייסוד בית ספר דומה בעיר זו בשנת 1830.
- 125 1862; מודעה על פרסום הספר התפרסמה בעיתון הכרמל (כ"ג בשבט תרכ"ב) וצוין בה שהספר זכה לתמיכת הממשלה, וכן בעיתון המגיד (כ"א באייר תרכ"ב). כל עותק נמכר בחמישים קופיקות; הערכה חיובית על הספר התפרסמה במדור 'ספרים חדשים' בעיתון המליץ, י"ט בכסלו תרכ"ג.
- 126 1872.
- 127 Eydtkhunen (Chernyshevskoye) היא עיירה בצדו המערבי של קו הגבול שהפריד בין האימפריה הרוסית לפרוסיה המזרחית, סמוך לעיירה Kybart. במקום פעל בראשית שנות השבעים בית דפוס קטן בהנהלתם של אברהם צבי קצנלנבוגן ושמריהו רבינוביץ. בשנת 1877 הועבר הדפוס לוויילנה. ראו: ש' קאהאן, 'אלטע זעצער דערציילן', יובל-בוך פון פראפ' פאריין פון דרוקער-ארבעטער אין ווילנע, וילנה 1936, עמ' 44; ח"ד פרידברג, תולדות הדפוס העברי בפולניה, תל אביב תש"י, עמ' 131.
- 128 אברהם צבי שווינצאנער — סוחר ספרים וילנאי שעסק גם בהוצאה לאור.
- 129 בית דפוס זה נוסד בוויילנה בשנת 1834, פעל עד שנת 1918, וניהל אותו יהודה לייב מ"ץ בשנים 1874-1902. מ"ץ הוציא לאור מהדורה נוספת בשנת תר"ע (1910).
- 130 מהדורה זו נדפסה בשנת תרמ"ד (1883). מהדורות נוספות נדפסו בשנים תרס"ד (1904) ותר"ע (1910).
- 131 1876.
- 132 הכוונה לסיפור שכתב המחבר עצמו, להבדיל מתרגום.

יצחק רומש — בין 'השכלת הפריפריה' ל'השכלה פריפריאלית'

תרמ"ג¹³³ הוצאתי לאור ס[פר] מגלת אסתר השניה, ספור העתקה, דפוס נ"ל מ"ץ. גם הס[פר] מלא שבושים ע"י מלאכתו הרעה של המדפיס הנ"ל. כתיבות יד הנמצאים ת"י [תחת ידי] ושלמים המה: בת חיל ספור יפה, העתקה; שער שבאשה ספור יפה אריגענאל; בלתי נשלמים: בית גאים ספור לא גדול, אריגענאלי; איש ואשת חיל ספור מעשה אריגענאלי [ ], אבל ה' יודע אם אגמרנו, כי זה יותר משנתים ת"י [ ] [ ] [ ] והכתיבה קשה עלי מאד. גם יש ת"י [תחת ידי] באורים רבים על ס"ק [ספרי קודש] על דרך באורי הענינים בספרי קס"ק [קנאת ספרי קדש], וחקרי שרשים. רבים מאמרים מפזרים המה בהכרמל בצאתו לשבעות,¹³⁴ בהמליץ מהם בשם גלוי¹³⁵ ומהם בשם נעלם כאלו 'ממגיד דברי אמת'¹³⁶ שמי ע"פ גימאטריה, 'ריב"ם [ר' יצחק בן משה] מפני עוזו' ע"פ נוטריקון, 'שומר'.¹³⁷ 'שמו מנשה צבי רוקח' שמי מפרש ת[חת] מספרי האותיות.¹³⁸ לרשם את כולם לא אוכל כי אינם תחת ידי, ע"כ [על כן] ארשם רק הנזכרים לי [ ] בהכרמל כמדומה לי מש[נת] תרכ"ב מאמר על דבר הצו מהשר של גליל ווילנא כי כל ילדים מוכרחים ללכת בבתי הספר להממשלה. מאמר גדול על דבר חנוך ילדי ב"י [בני ישראל] והמלמדים בשלשה המשכים, בשם המדבר דבר אמת על דבר החלירע [ ] בשם זה, כמדומה.

- 133 1883. מהדורה נוספת — וילנה תרמ"ה.
- 134 שבועון.
- 135 יצחק רומש, 'אלון בכות' [נקרולוג על ד"ר משה מרדכי סאבאל], המליץ, כ"ב באב תרל"ח; הנ"ל, 'קול לעיר' [על חברת מרבי השכלה], המליץ, ג' בחשוון תרמ"ו.
- 136 הכרמל, כ"ו בתמוז תרכ"ה; שם, י"ב באב תרכ"ה (שתי הכתבות עוסקות במאבק על הלגיטימיות של ההשכלה והחינוך המשכילי בפוניבז'); הכרמל, כ"ה בכסלו תרכ"ז (הכתבה מתארת את התפרצות מגפת החולירע בפוניבז'); המליץ, ג באב תר"ן, 'פאנוויעז' (בעניין מערכת החינוך בעיר).
- 137 'מכתם ללמד', הכרמל, ב' בניסן תר"ל.
- 138 'עזרת סופרים, תוכחת מגלה', המליץ, ה' בטבת, י"ב בטבת, י"ט בטבת תרמ"א (מאמר ארוך זה, בשלושה חלקים, עסק במצב החברתי הקשה בקהילת פוניבז', בביקורת על מערכת החינוך המסורתית ובחרומתו של רומש לחינוך הבנות במקום).